

“Bıraktım” Lafzının Talâka Etkisi Üzerine Yazılmış Üç Risâlenin Neşir, Tercüme ve Değerlendirmesi

(Critical Edition, Translation, and Evaluation of Three Treatises on the Legal Effect of the Phrase ‘I Left His’ in the Context of Divorce)

Muharrem YILMAZ

Dr. Öğr. Üye., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Assist. Prof., Tokat Gaziosmanpaşa University
İslami İlimler Fakültesi Faculty of İslamic Sciences
İslam Hukuku Department of Islamic Law
Tokat | Türkiye Tokat | Türkiye
muhamrem.yilmaz@gop.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-5428-792X>
<https://ror.org/01rpe9k96>

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Araştırma Makalesi	Article Types Research Article
Geliş Tarihi 10/Ocak/2025	Received 10/January/2025
Kabul Tarihi 22/Haziran/2025	Accepted 22/June/2025
Yayın Tarihi 30/Haziran/2025	Published 30/June/2025
Bir İç- İki Dış Hakem	One Internal- Two External Referees
Çift Taraflı Kör Hakemlik	Double-Blind Refereeing
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.	Ethical principles were followed during the preparation of this study.
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	No conflict of interest declared.
Bu Makale iTenticate aracılığıyla taranmıştır.	This Article was scanned by iTenticate
Etik Bidirim ilmiyat@gop.edu.tr	Ethics Notice ilmiyat@gop.edu.tr
Lisans CC-BY-NC-ND 4.0	Licence CC-BY-NC-ND 4.0

Atıf | Cite as:

Yılmaz, Muharrem “Bıraktım” Lafzının Talâka Etkisi Üzerine Yazılmış Üç Risâlenin Neşir, Tercüme ve Değerlendirmesi (Critical Edition, Translation, and Evaluation of Three Treatises on the Legal Effect of the Phrase ‘I Left His’ in the Context of Divorce]”. Tokat İlmiyat Dergisi | Tokat Journal of İlmiyat 13/1 (Haziran | June 2025), 31-62.

<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1617086>

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Critical Edition, Translation, and Evaluation of Three Treatises on the Legal Effect of the Phrase ‘I Left His’ in the Context of Divorce

Abstract: This article presents the critical edition and translation of three treatises that examine how the concept of *ṭalāq* (divorce) was interpreted in the Ottoman period within the framework of specific expressions. The first of these treatises was authored by ‘Akifzāde ‘Abd al-Raḥīm Efendi (d. 1223/1808), and the second by the Şeyhülislām Şidqizāde Aḥmad Rashīd Efendi (d. 1249/1834), both of whom investigate whether the Turkish expression “bıraktım” (“I have left [his]”) can be understood as a declaration of divorce. The third treatise, penned by Qāḍizāde Muḥammad Ṭāhir Efendi (d. 1253/1838), also an Ottoman Şeyhülislām, serves as a refutation of Şidqizāde’s opinions. These treatises are preserved in the As‘ad Efendi Collection of the Süleymāniyye Library under manuscript number 916. ‘Akifzāde’s treatise is found on folios 48a–49a, Şidqizāde’s on 45a–47a, and Qāḍizāde’s on 47b–48a. ‘Akifzāde ‘Abd al-Raḥīm Efendi argues that expressions which have become customary can result in divorce without the necessity of intent. According to him, if the phrase “bıraktım” becomes a customary expression indicating either *bā’in* (irrevocable) or *raj’ī* (revocable) divorce, then divorce would be effected without requiring intention. Şidqizāde Aḥmad Rashīd Efendi begins by outlining the standard rule in Islamic jurisprudence: that unequivocal expressions of divorce result in divorce without intent, whereas ambiguous expressions require both intent and contextual indicators. He classifies “bıraktım” not as an unequivocal (*şarīḥ*) expression of divorce, but rather as an ambiguous (*kināyah*) one whose meaning depends on the context. However, he also acknowledges that the phrase has, in some cases, become customary in signifying divorce. In such cases, he argues, “bıraktım”—even as a *kināyah*—may result in *bā’in* divorce without the need for intent. He supports his claims through references to various classical sources. In contrast, Qāḍizāde Muḥammad Ṭāhir Efendi objects to this interpretation, contending that “bıraktım” is not fixed in customary usage with a singular meaning as either *şarīḥ* or *kināyah*. According to him, the term can correspond to both *bā’in* and *raj’ī* forms of divorce within custom, and thus remains ambiguous unless clarified by intention. Therefore, the claim that a phrase like “bıraktım”, even if customary, denotes *bā’in* divorce without intent is incorrect, as intention remains essential in all cases.

Keywords: Islamic Jurisprudence, Treatise, ‘Akifzāde ‘Abd al-Raḥīm Efendi, Şidqizāde Aḥmad Rashīd Efendi, Qāḍizāde Muḥammad Ṭāhir Efendi.

“Bıraktım” Lafzının Talāka Etkisi Üzerine Yazılmış Üç Risâlenin Neşir, Tercüme ve Değerlendirmesi

Öz: Bu makale, Osmanlı döneminde talāk kavramının belirli ifadeler çerçevesinde nasıl değerlendirildiğini ele alan üç risâlenin neşir, çeviri ve değerlendirmesini içermektedir. Risâlelerden ilki, Akifzâde Abdurrahim Efendi (1223/1808) tarafından ikincisi ise Şeyhülislam Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi (1249/1834) tarafından yazılmış olup, Türkçe’de “bıraktım” ifadesinin boşama anlamında kullanılabilirliğini incelemektedir. Üçüncü risâle de, Osmanlı şeyhüislamılarından Kadızâde Mehmed Tahir Efendi’ye (1253/1838) aittir ve Sıdkızâde’nin görüşlerine karşı bir reddiye niteliğindedir. Bu risâleler, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonunda 916 numara ile kayıtlı olup, Akifzâde Abdurrahim Efendi’nin risâlesi ise 48a-49a, Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi’nin risâlesi 45a-47a, Kadızâde Mehmed Tahir Efendi’ninki ise 47b-48a ve varaklarında yer almaktadır.

Akifzâde Abdurrahim Efendi, örflenen ifadelerin niyet gereksizsin boşama hükmü doğurabileceğini savunur ve “bıraktım” lafzının bâin veya ric’î talāk olarak örflenmesi durumunda, niyete gerek olmadan

boşamanın gerçekleşeceğini öne sürer. Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi, önce talâk konusunda genel geçer kural olan, sarîh lafızlarla niyet olmaksızın; kinâyeli lafızlarla ise niyet ve karineyle beraber talâkın gerçekleşeceği hususuna değinir. Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi, “bıraktım” ifadesini doğrudan boşama (sarîh talâk) ifadesi değil, anlamını bağlama göre kazanan kinâyeli bir lafız olarak değerlendirir. Ardından, “bıraktım” lafzının boşama hususunda örf haline geldiği bilgisini ekler. Ona göre, boşamada kinâye bir lafız olarak örf haline gelen “bıraktım” kelimesi, niyet olmaksızın da bâin talâk sonucunu doğurur. Ahmed Reşid Efendi, muhtelif kaynaklardan yaptığı alıntılarla görüşünü destekler mahiyette çıkarımlar yapar. Kadızâde Mehmed Tahir Efendi ise, bu görüşe itiraz ederek, “bıraktım” lafzının örfte sarîh veya kinâye olarak tek anlam üzere sabit olmadığını; örf içinde bâin (kesin) ve ric’î (geri dönebilir) boşama şeklinde iki anlamı da karşılayabileceğini belirtir. Tahir Efendi’ye göre, bu tür bir lafız ancak niyetin açık olduğu durumda anlam bakımından belirgin hale gelebilir. Dolayısıyla, bâin boşama olarak örfleşmiş “bıraktım” kelimesi niyet olmasa da bâin boşamaya delalet eder iddiası yanlıştır; çünkü niyet, her halükârda belirleyicidir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Risâle, Akifzâde Abdurrahim Efendi, Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi, Kadızâde Mehmed Tahir Efendi.

Giriş

Evlilik, neslin devamını sağlaması açısından “aile” denen kurumun temel taşıdır. Bu sebeple, İslam’da evlilik, hem Kur’an’da hem de Peygamber (sav)’in fiili uygulamalarıyla teşvik edilen ve belirli durumlarda da emredilen ve karşılıklı irade beyanına dayanan hukuki bir sözleşmedir. Bu akdin devamı esas olmakla birlikte, evliliğin sürdürülmesi mümkün olmadığında eşlerin evlilik bağına son vermesi, “talâk” kavramı etrafında hukuki bir çerçeveye oturtulmuştur. İslam hukukunda boşama hakkı genel olarak erkeğin iradesine dayandırılmakla birlikte, çeşitli hukuki yollarla kadının da başvurabileceği bir hak olarak düzenlenmiştir.

Boşama, bir irade beyanı olarak değerlendirildiğinden, bu iradenin somut göstergesi olan lafızlarla doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, İslam hukuk literatüründe boşamanın hangi lafızlarla gerçekleştirilebileceği meselesi geniş bir inceleme alanı bulmuştur. İslam toplumunda kültürel farklılıklar, dillerin çeşitliliği, boşamada kullanılan lafızlar üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Zaman ve mekân farklılıklarına bağlı olarak, boşama iradesini temsil eden yeni ifadeler ortaya çıkmış ve bunlar, örfî kullanımlar çerçevesinde benimsenmiş; bazı durumlarda da tartışma konusu olmuştur.

Hanefi fıkının hukuk kodu olarak kullanıldığı Osmanlı toplumunda, boşama anlamında kullanılan bu kelimelerin hukuki geçerliliği de zaman zaman ilim ehlini meşgul etmiştir. Halk arasında yaygınlık kazanan bu tür ifadelerin fikhî meşruiyeti merak edildiğinde fetva makamına müracaat edilmiştir. Yetkili mercilere arz edilen bu türden sorunlar, ulema arasında muhtelif değerlendirmelerin yapılmasıyla ilmi bir hüviyet kazanmış ve bunlarla ilgili özel risâleler telif etme ihtiyacı hâsıl olmuştur.

Çalışmamızın içeriğini oluşturan üç risâle bu meyanda kaleme alınmış eserlerdendir. Bunlardan ilki, Akifzâde Abdurrahim Efendi (1223/1808) tarafından yazılmış, ikinci risâle de Şeyhülislam Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi’ye (1249/1834) aittir. Bu iki risâle Türkçe “bıraktım”

kelimesinin talâk bağlamında hukuki değerlendirmesini konu alan eserlerdir. Üçüncü risâle ise, yine Osmanlı şeyhülislamlarından Kadızâde Mehmed Tahir Efendi'nin (1253/1838) kaleme aldığı ve ikinci risâleye bir reddiye niteliği taşımaktadır.

Makaleye konu risâlelerden ilkinin müellifi Âkifzâde Abdurrahim Efendi, köklü bir ilmî mirasa sahip bir ailede dünyaya gelmiştir. Dedesi, Amasya'da "Koca Müftü" unvanıyla tanınan ve önemli eserler kaleme almış bir ilim adamı olan Müftü Âkif Mustafa Efendi'dir. Babası İsmail Efendi de edebiyat ve ilim sahasında eserler vermiş, *Mukassimü'l-fünûn* gibi çalışmalarla tanınmıştır. 1177/1763 yılında Amasya'da doğan Abdurrahim Efendi, tahsil hayatını tamamladıktan sonra 1200/1785 yılında İstanbul'da müderrislik görevine başlamış, ardından kadılık görevleriyle ilmi ve idarî sahada etkili olmuştur. Hanefî mezhebine vukufiyetiyle öne çıkan müellif, *Kitâbü'l-mecmû' fi'l-meşhûdi ve'l-mesmû'* adlı eserini Amasya müftüsü olduğu dönemde yazmıştır. Eğitiminde Ürgüplü Ahmed Efendi'nin etkisi büyüktür. Vefat tarihiyle ilgili farklı rivayetler bulunsa da, güçlü kaynaklardan biri olan Bursalı Mehmed Tahir'e göre 1223/1808 yılında İstanbul kadılığı görevindeyken vefat etmiş ve Şehzâdebaşı Camii hazîresine defnedilmiştir.¹

Risâlelerden ikincisinin müellifi Ahmed Reşid Efendi 7 Ağustos 1758 tarihinde dünyaya geldi, I. Abdülhamid dönemi ilmiye mensuplarından Mehmed Sıdkı Efendi'nin oğludur. Eğitim hayatı ve hocaları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, ilmiye teşkilatında çeşitli görevler üstlendiği bilinmektedir. İlk olarak muhtelif medreselerde müderrislik yapan Ahmed Reşid Efendi, daha sonra kadılık mesleğine intikal ederek İzmir, Mekke ve İstanbul'da kadı olarak görev yapmıştır. 1816 yılında Anadolu kazaskerliğine, aynı yıl ve 1821'de ise iki kez Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiştir. Nihayetinde 10 Kasım 1822'de Yâsincizâde'nin görevden alınmasının ardından şeyhülislâm olmuştur. Görevi süresince ilmiye mensuplarının haklarını korumaya gayret etmiş, özellikle daha önce sürgüne gönderilmiş bazı âlimlerin mağduriyetlerini gidermeye çalışmıştır. Ancak yakın çevresinin rüşvetle ilişkilendirildiği iddialar ve mülâzımlar arasındaki ruûs imtihanlarında yaşandığı ileri sürülen adaletsizlikler neticesinde, 25 Eylül 1823'te görevden alınmıştır. Son yıllarını Rumelihisarı'ndaki yalısında geçirmiş, 20 Ekim 1834 tarihinde vefat ederek vasiyeti gereği Toklu Dede Mezarlığı'na defnedilmiştir. Kaynaklarda derin bir fıkıh bilgisine sahip olduğu belirtilse de kendisine ait herhangi bir eser tespit edilememektedir. Şeyhülislâmlık makamındaki görevi yaklaşık on bir ay sürmüştür.²

Üçüncü risâlenin müellifi Kadızade Mehmed Tahir Efendi, (1747/1160) yılında Tokat'ta doğmuş, köklü bir ilmiye geleneğinden gelen Osmanlı şeyhülislamlarından. Tokatlı kadılardan Ömer Efendi'nin oğlu olan Mehmed Tahir Efendi, ilk eğitimini babasından aldıktan sonra İstanbul'a giderek dönemin seçkin âlimlerinden dersler almış, müderrislik ve çeşitli kadılık görevlerinde bulunmuştur. 1825 yılında şeyhülislâmlık makamına yükselmiş, bu görevdeyken II.

¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-müellifin* (İstanbul: y.y., 1990), 1/565; Hayreddin Ziriklî, *el-Â'lâm kamûsü terâcîmî li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Beyrut: y.y., 1992), 3/343; Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz ve İsmail Özen (Beyazıt: Meral Yayınevi, , ty.), 1/374.

² Mehmet İpşirli, "Ahmed Reşid Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2/122-123.

Mahmud’un reformlarını desteklemiş, özellikle Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması sürecinde verdiği fetva ile önemli bir rol üstlenmiştir. Bu süreçte düzenlenen meşveret meclislerinde aktif rol oynamış, “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye” adlı yeni ordunun kuruluşuna zemin hazırlamıştır. Öte yandan, padişahın her isteğine kayıtsız şartsız uymamış, ilmiye sınıfına fes giydirilmesi gibi bazı taleplere karşı mesafeli durmuştur. İki yıl beş ay süren şeyhülislâmlığının ardından 1828’de görevden çekilerek inzivaya çekilen Mehmed Tahir Efendi, 1838 yılında Miraç gecesinde vefat etmiş ve Eyüp Sultan’da defnedilmiştir. Kadirî tarikatına mensup olan ve Fatih’te bir dergâh inşa ettiren Mehmed Tahir Efendi’nin başta fıkıh olmak üzere tefsir ve tasavvuf alanlarında kaleme aldığı birçok risâlesi mevcuttur; ayrıca ilmiye salnâmelerinde yedi adet fetvası da kayıtlıdır.³

Makaleye konu olan risâleler İSAM Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı üzerinden yapılan taramalar neticesinde elektronik ortamda tedarik edilmiştir. Risâleler Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu 916 numarada kayıtlıdır. Risâlelerden Akifzâde Abdurrahim Efendi’ye ait olan ilgili mecmuanın 48a-49a varaklarında, , Sıtkızâde Ahmed Reşid Efendi’ye ait olan 45a-47a varaklarında, Kadızâde Mehmed Tahir Efendi’ye ait olan ise 47b-48a varaklarında yer almaktadır. Neşir, tercüme ve değerlendirme, mevcut tek nüsha üzerinden yapılarak meydana getirilmiştir. Öte yandan elde bulunan nüshaların müellif nüshası olup olmadığı hususunda da risâlelerde herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Tercümede metne olabildiğince sadık kalınmaya çalışılmış ancak bazı noktalarda metnin insicamını koruma adına köşeli parantez içi ifadelerle metin zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Öte yandan metin içerisinde geçen eserler dipnotlarda tanıtılmış, özellikle neşir bölümünde atıf yapılan yerler tespit edilmiştir.

1. Akifzâde Abdurrahim Efendi’ye Ait Risâlenin Neşri

[الرسالة الأولى] [48-أ] رسالة في بيان أنَّ الطلاق بلفظة (براقدم) تقع بما رجعيًا لمولى المرحوم عاكف زادة عبد الرحيم أفندي⁵ رحمه الله تعالى

بسم الله الرحمن الرحيم

أمررت نظري على هذه الرسالة الشريفة، وجدتها مبنية على القواعد الصحيحة والنقول الصريحة إلا أنَّ قوله في الآخر: (وأما لو كان بمعنى سرحت) إلى أن قال: (يكون الواقع به بائنًا بلا نية في الصورة المذكورة، مع قطع النظر عن كونه عرفًا في الطلاق على ما مرَّ

³ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/458, 459; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 186.

⁴ نسخت هذه النسخة من النسخة الموجودة في مكتبة سليمانية، في قسم أسعد أفندي، برقم 916، من الورقة 48، الوجه: أ إلى الورقة 49، الوجه: أ. و هذه الرسالة نسخة واحدة.

⁵ هو عبد الرحيم بن إسماعيل بن مصطفى عاكف بن بإرام الآماسي العثماني الفقيه الحنفي الصوفي المعروف بعاكف المتوفى سنة 1232/1817 له من الآثار: مجلة المحاكم في الفقه الحنفي، و المجموع في المشهود والمسموع. البغدادي، إسماعيل باشا الباباني البغدادي، *هدية العارفين: أسماء المؤلفين وآثار المصنفين* (إسطنبول: وكالة المعارف، 1951-1955)، 656/1. خير الدين الزركلي، *الأعلام*، الطبعة الخامسة عشرة (بيروت: دار العلم للملايين، 2002)، 343/3.

من مختصر الوقاية والتنوير) ليس على ما ينبغي، بل دھولٌ عن التّقل المزبور⁶ إذ فيه (ففي الرضا، يتوقّف الكلّ على النّية)، فعلى ما نقل أنّ اللفظة المبحوثة عنها إذا قُطع النّظر عن العرف يكون كنايةً محتاجةً إلى النّية أو دلالة الحال،

فما لاح للفقير أنّ المرجع في أمثال هذه الألفاظ إلى العرف لا غير، فما هو صريحٌ في الرّجعيّ رجعيّ، وما هو صريحٌ في البائن بائنٌ، وكلاهما لا يحتاجان إلى النّية لانضمام الصّراحة بمقتضى العرف، وأمّا ما لم يقع فيه التعارف فصريحه رجعيّ غير محتاجٍ إلى النّية، أو كناية بائنٌ محتاجٌ إلى النّية أو دلالة الحال، وكونه صريحًا وكناية مفهوم من اللغة.⁷

وأما الكنايات في العرف فلا تحقّق لها، لأنّ العرف يجعل اللفظ صريحًا إمّا في الرّجعيّ وإمّا في البائن فالتردد [48:ب] بين كونه صريحًا وكنايةً إمّا يتصوّر في اللغة لا في العرف وفي قبل تحقيق لغتهم لا بعده، فبعد التحقيق ينقطع عرق الشبهة لكونه إمّا صريحًا وإمّا كنايةً في لغتهم، فقبل التحقيق لا يحكم بأنّه كنايةً لأنّ فيها زيادة وصف البينونة على الرّجعيّ، فنذهب إلى الرّجعيّ الذي هو الأقلّ حتّى نتحقّق لغتهم، فعلى المفتي والقاضي تحقيق لغتهم ثمّ الجواب أو الحكم بمقتضاه.

فخلاصة ما قلنا إنّ لفظ (بيراقدم) مع قطع النّظر عن العرف كنايةً يقع بها البائن إذا قارنت النّية أو دلالة الحال من الغضب أو مذاكرة الطلاق، وأمّا إذا كانت في عرف قوم أداة تطبيق، فإن كانوا تعارفوا في البائن فبائنٌ بلا نية، و(وزانه إرادتك إلكده أولسون)، وإن كانوا تعارفوا في الرّجعيّ بلا نية فرجعيّ، و(وازنه شرط أولسون)، فعند مقارنة العرف فلا مجال للبحث إذ الحكم هو العرف، وعند عدم مقارنة العرف فكونه في لغتنا غير صريح ظاهرٌ فلا يكون إلّا كنايةً محتاجةً إلى النّية أو ما يقوم مقامها من دلالة الحال أو مذاكرة الطلاق، إذ الظاهر أنّ تلك اللفظة من النوع الذي لا يحتمل الرّد أو السّب، فيكفي أحد الأمرين إمّا النّية وإمّا دلالة الحال، هذا ما تبادر إليه الخاطر.

بقي أنّه إذا علمنا أنّ أهل بلدةٍ يطلقون بلفظةٍ لكن لم نعلم أنّها موضوعةٌ للتطبيق في لغتهم أم تعارفوا التطبيق بها، وأيضًا لم نعلم أنّهم يوقعون بها الرّجعيّ أم البائن، فالحالة هذه لم نحكم بالبائن لأنّ المتحقّق عندنا هو التطبيق المطلق لأنّه الأقلّ المتيقّن لثبوته على أيّ تقديرٍ كان، أي: تقديريّ الصريح والكناية في اللغة، وتقديريّ الصريح في الرجعة والصريح في البائن في العرف المطلق، إذ يتحقّق في جميع الأقسام فحكمه الرّجعي ما لم يثبت دليل خصوصيّة القسم الذي تقتضي البينونة، وثبوته إمّا يتصوّر بعد تحقيق لغتهم وعرفهم ويؤيّد ما قلناه ما نقله المولى الفاضل صاحب الرسالة سلّمه الله تعالى ونفعنا ببركاته وعلومه عن البدائع في ذلك.⁸

إنّ الحلّ ثابتٌ بيقينٍ بحكم النّكاح الذي أزال الحرمة الأصليّة فاندفعت قاعدة [49:أ] أنّ الأصل في الأبضاع التحريم ثمّ الحلّ الثابت بيقينٍ لا يزول إلّا بمزيلٍ ثابتٍ يقينًا، والثابت يقينًا هو المطلق فيلبه الرجعة، إذ الكلام في تقدير معرفتنا إجمالاً بتطبيقهم بلفظةٍ من غير معرفتنا تفصيلًا أعرفًا أم لغةً، ثمّ في اللغة أصراحةً أم كنايةً، فعلى تقديرنا هذا لم يثبت عندنا إلّا المطلق المتحقّق في ضمن كلّ مقيدٍ، فثبوته يقينيّ، لأنّا إذا فرضنا كلّ قسمٍ نجزم بتحقيق المطلق لكونه جزءًا من القسم الذي هو المقيد كما هو المعلوم، فاندفعت أيضا

⁶ المزبور: أي المكتوب أو المذكور. ينظر: أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي، *الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية*، تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، (بيروت: دار العلم للملايين، 1987م)، 667/2.

⁷ ينظر: علي بن سلطان الملا القاري، *فتح باب العناية بشرح النقاية للمحبوبي*، تحقيق: محمد نزار تميم وآخرون، (بيروت: دار الأرقم بن أبي الأرقم، 1997م)، 108/2.

⁸ علاء الدين أبو بكر بن مسعود الكاساني، *بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع*، الطبعة الأولى (القاهرة: مطبعة شركة المطبوعات العلمية [الجزءان 1-2]، مطبعة الجمالية [الجزء 3-7]، 1327-1328هـ)، 102/3.

قاعدة اجتماع المحرم والمباح، لأنَّ المحرم لم يثبت يقينًا، فلا يتصور الاجتماع مع الثابت المتيقن حتى يترتب عليه ترجيح المحرم فافهم فإنه دقيقٌ قمت

1. Akifzâde Abdurrahim Efendi'ye Ait Risâlenin Çevirisi

Molla Merhum Akifzâde Abdurrahim Efendi'ye ait -Allah (cc) kendisine rahmet etsin- “bıraktım” lafzıyla ric'î talâkın gerçekleşeceğine dair bir risâle.

Rahman ve Rahim olan Allah'ın (cc) adıyla.

[Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi'ye ait] bu kıymetli risâleyi dikkatlice inceledim ve ilmi geçerliliği olan prensiplere ve sarîh nakillere dayandığını gördüm. Ancak müellifin risâlenin sonunda yer alan: “سَرَّخْتُ” manasıyla ilişkilendirilmesi ihtimaline gelince... söz konusu kelimenin talâk hususunda örf olması durumu nazarı dikkate alınmaksızın mezkûr surette kendisiyle bâin talâk gerçekleşir” şeklindeki ifadesi, olması gerektiği gibi aktarılmayıp, mezkûr nakille alıntı yapılırken meydana gelmiş bir yanlışlıktan ibarettir. Çünkü [adı geçen kaynaklarda] söz konusu ifade: “Rıza durumunda bu lafızların tamamı niyete bağlı yorumlanır” kaydıyla geçmektedir.

Nakledilenlere istinaden üzerinde durulan lafız, örf göz ardı edildiğinde [yorumlanırken] niyete ve halin delâletine ihtiyaç duyan bir ifadedir.

Bendenizin anladığı şudur ki: bu tür lafızlarda referans noktası örfdür, başkası değil. Ric'î talâkta sarîh olarak kullanılan kelimeyle ric'î talâk, bâin talâkta sarîh olarak kullanılan kelimeyle de bâin talâk gerçekleşir. Bu iki tür lafızda örfî kullanım gereği bir açıklık kazanmış olmalarından ötürü niyete ihtiyaç yoktur.

Ancak bu kullanımlar örf haline gelmemişse, ya niyete gereksinim duyurmayacak ric'î talâk sonucunu doğuran sarîh lafızdır veya niyete ve halin delaletine başvurmayı gerektirecek bâin talâkla neticelenen kinayeli lafızdır.

Bir lafzın örfte kinaye şeklinde kullanımı mümkün değildir. Çünkü örf mutlak anlamda lafzı, ya ric'î talâkta ya da bâin talâkta kullanılmak üzere, sarîhe dönüştürür. Bir lafzın sarîh ve kinaye şeklinde değişken kullanımlarının olması sadece dilde olası bir durumdur, örfte değil. Dil cihetinden yapılacak bir araştırma yeterli olup başka bir alana müracaata hacet yoktur.

Bir toplumun kullandığı dilde lafzın kinaye mi sarîh mi olduğu noktasında yapılacak araştırma neticesinde [kullanım bakımından olası ihtimallere dair] şüphe ortadan kalkar. [Bu yönde lisanda yapılması gereken] inceleme öncesinde bir lafzın kinaye olduğu yönünde kesin karar verilemez. Çünkü kinevî lafızda, ric'î talâkın bir üstü olan bâin talâk vasfı vardır. Dil tahkik edilinceye değin boşama eyleminin en alt birimi olan ric'î talâk gerekli olur. Neticede müftü olsun kadı olsun kendilerine gerekli olan [içinde yaşadıkları toplumun] lisanını iyice araştırıp [sorulan fetvalara] gereğince cevap vermek veya bir hüküm ortaya koymaktır.

Yaptığımız açıklamaların özeti: “Bıraktım” lafzı, örf nazarı dikkate alınmaksızın [değerlendirildiğinde] niyet, kırgınlık hali veya talâktan söz edilmesi gibi halin delaletiyle

kendisiyle bâin talâkın gerçekleştiği kinaye bir lafızdır. [“Bıraktım” lafzının] bir toplumun örfünde boşama aracı olarak kullanılması durumuna gelince, eğer (o toplum ilgili kelimeyi) bâin talâk şeklinde örf haline getirmişse söz konusu lafızla niyete ihtiyaç duyulmaksızın bir bâin talâk vuku bulur. “Vezâne iradetin elinde olsun” [lafzında olduğu gibi] ric’î talâk şeklinde örf haline geldiklerinde ise bir ric’î talâk gerçekleşir. “Vezâne şart olsun” [kullanımında yer aldığı gibi].

[“Bıraktım” lafzının] örf haline gelmesi durumunda herhangi bir araştırmaya hacet yoktur. Ki bu durumda hüküm örfün gereği doğrultusunda şekillenir.

[Bahse konu lafzın herhangi bir kullanımla birlikte] örf haline gelmemiş olması durumunda ise bu kelimenin sarıh bir lafız olmadığı açıktır. Dolayısıyla [bu kelime] niyete veya delâletü’l-hâl veya talâkın müzakere edilmesi gibi niyet yerine kaim bir duruma göre yorumlanan kinevî bir lafızdır. [Erkeğin eşini] reddetmesi veya sövmesi gibi bir duruma ihtimali olmayan bu tür bir lafzın [yorumu için] niyet veya halin delaleti yeterli [iki emaredir]. [Üzerinde durduğum meseleler] böylece [bendenizin] aklında belirdi.

Geriye [şu mesele kalmaktadır ki]: bir memleket ahalisinin bir lafzı boşamada kullandıklarını bilmemize rağmen kendi dillerinde bu kelimeyi boşama lafzı olarak mı vad’ ettiklerini yoksa o kelimeyle boşamayı örf haline mi getirdiklerini bilmiyoruz. Aynı şekilde bu kelimeyle ric’î talâkı mı kastediyorlar yoksa bâin talâkı mı kastediyorlar yine bilmiyoruz. Bu durumda [bize arz edilen bir boşama olayında sırf lafza bakıp boşama] bâindir diye hüküm veremeyiz. Çünkü vakıf olabildiğimiz [ayrıntısını bilmeksizin sadece] boşamanın mutlak manada meydana gelmiş olduğu gerçeğidir.

İster dildeki sarıh ve kinaye lafızla isterse ric’î ve bâin talâkın sarıh olarak örf haline gelmiş şekliyle olsun her halükarda gerçekleştiğinden emin olunan durum, boşamanın en asgari uygulanma şekli olan [ric’î talâktır]. Çünkü [ric’î talâk] her olasılıkta meydana gelmektedir. [Bir boşama gerçekleştiğinde] bâin talâkı gerektiren durumla alakalı özel delil sabit olmadıkça [o boşamaya] ric’î talâk şeklinde hükmedilir. [Bâin talâkın varlığından ise] sadece o toplumun dili ve örfünde yapılacak bir incelemeden sonra söz edilebilir.

Söylediklerimizi, fazilet sahibi bir molla olan risâle sahibinin -Allah (cc) ona esenlik bahşetsin ve onun ilmi ve bereketinden bizi faydalandırsın- bu hususta *Bedâi’den*⁹ alıntılacağı pasaj desteklemektedir: “ Hamilelik, aslî haramlığı ortadan kaldıran nikâhın hükmüyle kesin surette [meşru zeminde] sabit olur. Böylelikle “ırzda esas olan dokunulmazlıktır” kaidesi hükümsüz kalır. Sonra kesin surette sabit olan hamileliğe [meşruiyet kazandıran nikâhı] ancak [aynı ölçüde] kesinliğe sahip bir başka hükümsüz kılıcı etken ortadan kaldırır. O da mutlak anlamda [boşamadır] ki [akla hemen] ric’î talâk geliverir. Çünkü [hukukî] değerlendirme, örf mü yoksa dil mi, dahası

⁹ Hanefî fakihî Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî (ö. 587/1191) tarafından kaleme alınan *Bedâi’u’s-şanâi’ fi tertîbi’ş-şerâi’*, tertip ve metot açısından klasik fıkıh literatüründe önemli bir yere sahiptir. Müellif, meseleleri delilleriyle birlikte sistematik bir biçimde ele almış; önce tercih ettiği Hanefî görüşünü, ardından diğer mezheplerin görüşlerini tenkitli şekilde değerlendirmiştir. (Halit Ünal, “Bedâi’u’s-sanâi’,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5/294.

dilde kullanılan sarîh mi kinaye mi yönünde [sahip olduğumuz] ayrıntılı bilgiye dayalı değil de halkın her hangi bir lafızla yapacağı boşamaya ilişkin genel kanaatimize göre [şekillenir].

Bu bağlamda yaptığımız değerlendirmeye göre bütün mukayyed lafızların kapsamında varlık gösteren bir mutlak lafız vardır ve bu lafzın varlığı da kesindir. Bilindiği üzere, mukayyeden bir cüz olması hasebiyle [mukayyedin söz konusu olduğu] bütün alanlarda mutlağın varlığından emin olduğumuza dair bir varsayımda bulunduk.

Aynı şekilde bir şeyi yasaklayanla helal kılanın bir arada bulunmasına dair kural da hükümsüz kaldı. Çünkü haram kılıcı unsur kesin olarak sabit olmadı. Dolayısıyla kesin olan [helal kılıcı unsurla zannî olan haram kılıcı unsurun] bir arada bulunması tasavvur edilebilecek bir gerçeklik değil ki haram kılıcı unsurun tercihi söz konusu olsun. Bu derinlemesine düşünülüp üzerinde durulması gereken bir meseledir.

2. Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi'ye Ait Risâlenin Neşri

[الرسالة الثانية] [45/1]¹⁰ رسالة في تحقيق لفظ التركي (براقدم)¹¹ هل يقع به طلاق البائن أم الرجعي لمولى الحمام، والفاضل الصمصام، شيخ الإسلام، سامي المقام، في سابق الأيام صدقي زاده أحمد رشيد أفندي¹²، أبقاء الله بالعرّ الأبدى، وأدامه بالسعادة السرمديّ أمين ثمّ أمين.

بسم الله الرحمن الرحيم

إذا قال رجلٌ لامرأته في حال مذاكرة الطلاق والغضب بالتركي (سني براقدم)¹³ مطلقاً من غير تقييد بالبيت أو الحمام بأن يقول (سني حمامة براقدم)¹⁴ مثلاً، هل يقع الطلاق أم لا؟ وإذا وقع فهل الواقع رجعيٌّ أو بائنٌ؟

¹⁰ نسخت هذه النسخة من النسخة الموجودة في مكتبة سليمانية، في قسم أسعد أفندي، برقم 916، من الورقة 45، الوجه: أ إلى الورقة 47، الوجه: أ. و هذه الرسالة نسخة واحدة.

¹¹ تعريبه: تركتك.

¹² هو أحمد رشيد بن محمد صدقي زاده، ابن قاضي الجيش محمد زهني أفندي، أحد علماء عصر السلطان عبد الحميد الأول. وُلد سنة 1758م، وقضى شبابه في طلب العلم، فدخل بذلك ضمن طبقة العلماء (العلمية). تنقل في مناصب المدارس، ثم تولى قضاء إزمير، ثم قضاء الجيش، كما نال رتبة مكة المكرمة ورتبة إسطنبول. وفي عام 1815-1816 تولى صدرية الأناضول، ثم بعد انتهائها تولى صدرية الروملي، ثم أعيد تعيينه فيها مرة ثانية. وبعد عزل ياسين زاده عبد الوهاب أفندي، أُسندت إليه مشيخة الإسلام سنة 1822م. وبعد عزله من المنصب سنة 1823، أمضى بقية حياته في بيته حتى توفي سنة 1835م، إسماعيل بن محمد أمين البغدادي، *إيضاح المكنون في الدليل على كشف الظنون*، (بيروت: دار إحياء التراث العربي، د.ت.ط)، 248/3. وينظر: عمر رضا كحالة، *معجم المؤلفين*، (بيروت: دار إحياء التراث العربي، د.ت.ط)، 222/1. وينظر: محمد طاهر أفندي البورصوي، *سائنامة الوظائف العلمية*، تحقيق: سيد علي كهرمان وآخرون (أنقرة: منشورات إشارت، دون تاريخ)، ص 470-471.

¹³ تعريبه: تركتك.

¹⁴ تركتك في الحمام.

فنقول: قال صاحب اللهجة (براقمق عريسي تركدر)¹⁵، وقال في القاموس: "تركه ووَدَّعه"¹⁶، وقال الواوي: ترك (برسندن فراغت إيتمك)¹⁷، يقال: تركت الشّيء إذا خلّيته، وقال في مادّة الخلو تخلية (برسني خالي قلمق وصاليو يرمك)¹⁸، وقال في الطلبة: "التسريح التخلية والإرسال"¹⁹، وقال في مختصر الرواية وكذا في تنوير الأبصار²⁰: "وكنايته ما يحتمله وغيره فنحو: اخرجي واذهي وقومي يحتمل ردًا، ونحو: خلّية بريّة بثة²¹ بائن حرام يصلح سبًا، ونحو: اعتدّي، استبرئي رحمك، أنت واحدة، أنت حرّة، اختاري، أمرك بيدك، سرّحتك، فارقتك لا يحتملها، ففي الرضاء يتوقّف الكلّ على التّية، وفي الغضب الأولان، وفي مذاكرة الطّلاق الأول فقط"²².

وقال في البدائع في فصل وأما شرائط الرّكن في كتاب الطّلاق: والأصل الّذي عليه الفتوى في زماننا هذا في الطّلاق [45:ب] بالفارسيّة أنّه إن كان فيها لفظٌ لا يستعمل إلّا في الطّلاق، فذلك اللفظ صريحٌ يقع به الطّلاق من غير تيّّة إذا أضيف إلى المرأة، مثل أن يقال في عرف ديارنا (يا كروم)²³، أو في عُرف خراسان²⁴ والعراق (مخشم)²⁵، لأنّ الصّريح لا يختلف باختلاف اللغات، وما كان في الفارسيّة من الألفاظ ما يستعمل في الطّلاق وفي غيره فهو من كنايات الفارسيّة، فيكون حكمه حكم كنايات العربيّة في جميع

¹⁵ تعريه: برقمق معناه بالعريّة: الترك.

¹⁶ محمد بن يعقوب أبو طاهر الفيروزآبادي، **القاموس المحيط**، تحقيق: محمد نعيم العرقسوسي، (بيروت: مؤسسة الرسالة، ط8، 2005م)، 769/1 وقال: هما بمعنى واحد.

¹⁷ تعريه: التنازل عن شخص ما.

¹⁸ تعريه: إطلاق سراح شخص ما.

¹⁹ عمر بن محمد بن أحمد بن إسماعيل نجم الدين النسفي، **طلبة الطلبة في الاصطلاحات الفقهيّة**، (بغداد، مكتبة المثنى، 1311هـ)، 53/1.

²⁰ أي كتاب: تنوير الأبصار للخطيب التمرثاشي. وينظر المسألة في تعدد ألفاظ الطّلاق عند: محمد بن علي بن محمد بن علي بن عبد الرحمن الحنفني الحصكفي، **الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار**، تحقيق: عبد المنعم خليل إبراهيم، (بيروت: دار الكتب العلميّة، الطّبعة: 1، 2002م)، ص 207 - 214.

²¹ البتّة: البت القطع. إسماعيل بن حماد الجوهري أبو نصر، **الصّحاح تاج اللغة وصّحاح العربيّة**، تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، (بيروت: دار العلم للملايين، الطّبعة الرابعة، 1987م)، 242/1.

²² عبيد الله بن مسعود البخاري الحنبلي - نجم الدين محمد الدركاني، **مختصر الوقاية** مع شرحه: اختصار الرواية، (بيروت: دار الكتب العلميّة، ط2، 2016م)، 392 - 393/1.

²³ تعريه: تركت.

²⁴ خراسان: بلاد واسعة، أول حدودها مما يلي العراق قصبة جوين وبيهق، وآخر حدودها مما يلي الهند طخارستان وغزنة وسجستان وكرمان، وليس ذلك منها إلّا هو أطراف حدودها، وتشتمل على أمّهات من البلاد منها نيسابور وهرّاة ومرو. وهي كانت قصبتها، وبلخ. ياقوت بن عبد الله شهاب الدين الحموي، **معجم البلدان**، (بيروت: دار صادر، الطّبعة الثانية، 1995م)، 350/2.

²⁵ تعريه: خلّيت سبيله.

الأحكام”²⁶، وقال خير الدين الزملي²⁷ في فتاواه من كتاب الأيمان: والمراد بالفارسية خلاف العربية كما صرحوا به من كتاب الصلاة انتهى²⁸.

إذا تمهد ما قدمناه فقله (براقدم) بالتركي ليس صريحاً في الطلاق لأنه كما يستعمل فيه يستعمل في غيره كما أشرنا إليه، وأما صريح التركي في الطلاق فلفظ (بوشامق)²⁹ لأنه لا يستعمل إلا فيه، ولهذا فسروا (طلّقْتُ) الذي هو صريح العربية بـ(بوشامق)³⁰ ولم يفسروا بـ(براقدم) هل هو تفسير (تركت) أو (خلّيت)، وكلاهما من كنايات الطلاق التي يقع بها البائن عند النية أو دلالة الحال على ما يفهم مما ذكر في فيض الكركي³¹ في نوع المجازات منه الطلاق³².

ولو قال لآخر: إن كنت تضربي لأجل فلانة التي تزوّجتها فإنّي تركتها فخذها ونوى الطلاق تقع واحدةً بائدةً انتهى، وكذا يفهم مما ذكر في البرازية³³ في نوع في إنكار النكاح في كتاب الطلاق من قوله: "قيل له (باز آشتي كردي؟)"³⁴ فقال: (من تركوي كفتم وزن رارها كردم)³⁵، فقله (رها كردم) يحتمل معنيين تفسير الأول فلا يقع باللفظين إلا واحدةً، ويحتمل إخباراً على حدة

²⁶ أبو بكر بن مسعود بن أحمد علاء الدين الكاساني الحنفي، **بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع**، (بيروت: دار الكتب العلمية، ط2، 1406هـ - 1986م)، 102/3 ونصه: "هَذَا مَا نُقِلَ عَنْ أَصْحَابِنَا فِي الطَّلَاقِ بِالْفَارْسِيَّةِ، وَالْأَصْلُ الَّذِي عَلَيْهِ الْفَتْوَى فِي زَمَانِنَا هَذَا فِي الطَّلَاقِ بِالْفَارْسِيَّةِ أَنَّهُ إِنْ كَانَ فِيهَا لَفْظٌ لَا يُسْتَعْمَلُ إِلَّا فِي الطَّلَاقِ فَذَلِكَ اللَّفْظُ صَرِيحٌ يَقَعُ بِهِ الطَّلَاقُ مِنْ غَيْرِ نِيَّةٍ إِذَا أُضِيفَ إِلَى الْمَرْأَةِ، مِثْلُ أَنْ يَقُولَ فِي غُرْفٍ دِيَارِنَا: (دها كنم) أَوْ فِي غُرْفٍ خُرَاسَانَ وَالْعِرَاقَ بِمِشْتَمٍ".

²⁷ خير الدين بن أحمد بن علي الأيوبي الرملي: من أعلام الحنفية، ولادته بالرملة من أرض فلسطين سنة 993هـ، وارتحل إلى مصر فدرس في الأزهر ست سنين، تفوق في علوم كثيرة كال تفسير والنحو والفقه والأصول، وعاد إلى بلده فأفتى ودرس وصنف، له (الفتاوى الخيرية)، و(الفوز والغنى في الشرف من جهة الأم) وغيرها توفي بالرملة سنة 1081هـ. محمد أمين بن فضل الله المحبي الدمشقي، **خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر**، (بيروت: دار صادر، د. ت. د. ط)، 134/2. وينظر: خير الدين بن محمود الزركلي، **الأعلام**، (بيروت: دار العلم للملايين، ط15 أيار 2002م)، 327/2.

²⁸ خير الدين بن أحمد الرملي، **الفتاوى الخيرية**، طبع على الحجر، مصر، كتاب الإيمان ص 86.

²⁹ تعريه: الطلاق.

³⁰ تعريه: طلقت.

³¹ أبو الوفاء برهان الدين إبراهيم بن عبد الرحمن الكركي: من قضاة الأحناف، ولد بالقاهرة سنة 835هـ، وقرأ على علمائها، واتصل بالسُلطان قايتباي المملوكي، فلما تملك أصبح من خاصته يصحبه في الحضر والسفر، ودخل معه دمشق وحلب وبيت المقدس، ثم تغير عليه فاعتزل في بيته يفتي ويدرس، وولي القضاء سنة 903هـ في أيام الناصر، وعزل سنة 906. توفي غريباً بالنبيل سنة 922هـ. ونسبته إلى الكرك (شرق الأردن)، له من الكتب (فيض المولى الكريم) و(حاشية على ابن هشام). عبد المحي بن أحمد بن محمد ابن العماد العكري الحنبلي، **شذرات الذهب في أخبار من ذهب**، تحقيق: محمود الأرناؤوط (دمشق: دار ابن كثير، ط1، 1986م)، 147/10. وينظر: الزركلي، **الأعلام**، 46/1.

³² فيض المولى الكريم للكركي ما يزال أغلبه لم يطبع، وبعضه حقق في رسائل جامعة متفرقة.

³³ ينظر: محمد بن محمد بن شهاب البزاز الكردي، **الجامع الوجيز في مذهب الامام الأعظم أبي حنيفة النعمان = (الفتاوى البرازية)**، (بيروت: دار الكتب العلمية، د. ت. ط)، 153/1. والنص نقله عن البرازية: محمد بن محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز ابن عابدين الدمشقي الحنفي، ابن عابدين، محمد أمين، **حاشية رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار في فقه مذهب الإمام أبي حنيفة النعمان**، (بيروت: دار الفكر، د. ط. ت)، 296/3.

³⁴ تعريه: هل تصالحْتِ واتفقتِ؟.

³⁵ تعريه: تركت وحزرت المرأة.

ومع هذا لا يقع إلا أخرى، لأنّ قوله من ترك (وي كفتهم)³⁶ بائن، وفي قوله (رها كردم)³⁷ اختلاف المشايخ فوقع الشكّ في كونه بائناً فلا يكون رجعيّاً بالشكّ " انتهى³⁸، وكذا يفهم من التارخانيّة³⁹ من قوله.

وفي الذخيرة: لو قال في حال مذاكرة الطلاق بالعريّة: (خلّيتك) أنّه يكون طلاقاً وتعيّن بدلالة الحال⁴⁰، نقله عطاء الله أفندي⁴¹، فيكون لفظة (براقدم) كناية^[45:ب] في الطلاق بالتركي، فيكون الواقع بها بائناً عند النّيّة أو دلالة الحال حتّى أفني في دار الخلافة⁴² بأنّه (زيده) زوجكّ هنده نه ابتدئكّ دنيلدكده براقدم ديوب طلاق نية ايتسه هند مباين اولورمي؟ الجواب اولور).⁴³ كذا في المجموعة المحفوظة في باب التسويد، وإذا لم يوجد النّيّة أو دلالة الحال لم يقع به شيء، إلا أنّه إذا كان عرفاً في الطلاق فحينئذٍ لا يحتاج إلى النّيّة لما ذكر في جواهر الفتاوى⁴⁴ من أنّ ما صار منها متعارفاً صحّ بدون النّيّة كقوله: (حلال خداب من حرام) ونحو ذلك، ولا يصدّق أنّه ما نوى الطلاق، نقله صاحب البهجة⁴⁵ في كنايات الطلاق في مسألة (ارادتكّ الند اولسون)⁴⁶، فلمّا كان قوله لامرأته (سني براقدم)⁴⁷ لا يفهم منه أحدٌ مع خلّوه عن القيود أنّه رمى بها من السطح، أو إلى البيت بل يفهم منه من سمعه أنّه طلق امرأته صار قوله (براقدم) عرفاً في الطلاق بحيث ينصرف الأذهان إليه، وانصراف الأذهان هو مصداق العرف على ما يظهر ممّا نقله الأنقروي⁴⁸ في كتاب الأيمان من معراج الدراية⁴⁹.

ولو قال: (مراسوكند خانه است شراب سحورم)⁵⁰ وشرب، طلقت امرأته لأنّ الأوهام ينصرف إليه انتهى، وممّا نقله صاحب البهجة في المحلّ المذكور من جواهر الفتاوى في أثناء تقرير مسألة (سوكند خانه)⁵¹ بقوله: ولكن تعارف الناس بهذا اليمين في بلادهم

³⁶ تعريه: تركت.

³⁷ تعريه: طلقك.

³⁸ البراز، الجامع الوجيز = الفتاوى البرازية، 1/174. الكاساني، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، 3/102.

³⁹ ينظر: عالم بن العلاء الدهلوي الهندي الإندريني، **الفتاوى التارخانية**، قام بترتيبه وجمعه وتعليقه: شبير أحمد القاسمي، (ديوبند/ الهند: مكتبة زكريا ديوبند، 2010م)، 4/447 وما بعدها.

⁴⁰ أي كتاب الذخيرة البرهانية أو ذخيرة الفتاوى لبرهان الدين محمود بن أحمد ابن مازة البخاري. وينظر المسألة عند: برهان الدين محمود بن أحمد ابن مازة البخاري، **المحيط البرهاني في الفقه النعماني**، تحقيق: عبد الكريم سامي الجندبي (بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، 2004م)، 3/234.

⁴¹ هو الخواجة عطاء الله بن يحيى بن نصوح: المولى العالم معلم السلطان سليم الثاني، نشأ في طلب علم وقرأ على ابن كمال باشا والمفتي أبي السعود ولازم المولى سعدي، ودرس في عدة مدارس، واتصل بالوزير رستم باشا، ثم اتخذ السلطان سليم معلماً له قبل السلطنة لما كان أميراً بمغنيسا، وكان من العلماء العاملين توفي بالقسطنطينية سنة 979هـ. مصطفى بن عبد الله المعروف بـ (حاجي خليفة)، **سلم الوصول إلى طبقات الفحول** تحقيق: محمود عبد القادر الأرنؤوط، (إستانبول — تركيا: مكتبة إرسیکا، ط1، 2010)، 2/340.

⁴² أي إستانبول.

⁴³ تعريه: عندما قيل لزيد: "ماذا فعلت بزوجتكّ هنده؟" فقال: "تركتهها" وكان ينوي الطلاق، فهل تُطَلّق هند طلاقاً بائناً؟ الجواب: نعم، تُطَلّق.

⁴⁴ كتاب **جواهر الفتاوى** لحم بن عبد الرشيد الكرمانلي (ت 565هـ) طبع مؤخراً بدار المعراج الدولية ولم أستطع الوصول إليه.

⁴⁵ لم أعرف الكتاب ولا صاحبه.

⁴⁶ تعريه: لتكن إرادتك بيديك.

⁴⁷ تعريه: تركتك.

⁴⁸ أحمد بن محمد بن حسين الأنقروي: فقيه من أكابر الحنفية، ولد بأنقرة وتعلم بالقسطنطينية، وولي قضاء بني شهر ومصر والقسطنطينية، ثم عين شيخاً للإسلام، توفي سنة 1098هـ له (الفتاوى الأنقروية). الزركلي، **الأعلام**، 6/103.

⁴⁹ معراج الدراية في شرح الهداية لقوام الدين الكاكي. لم أتمكن من تحديد موضعه في المصدر.

⁵⁰ تعريه: والله لن أشرب الخمر.

⁵¹ تعريه: والله

طلاق امرأته انتهى⁵²، ولا يتجاسر إلى إنكار العرف في لفظة (براقدم) في الطلاق في ديارنا وزماننا، فإذا كان لفظة (براقدم) لفظاً كنعاناً وصار عرفاً في الطلاق فظاهر الاحتمال أن يكون الواقع به بائناً بلا نية لما ذكر في القنية⁵³ في باب الكنايات من كتاب الطلاق بعلامة (قع) أنت حرام، وقال: ما نويت به الطلاق لا يصدق، وليس للمفتي ولا القاضي أن يحكما على ظاهر المذهب، ويتركا العرف، (قع) ، (عب)⁵⁴ أنت حرام أو أنت علي حرام يقع الطلاق بدون النية.

ولما ذكر في البرازية ومشايخنا أفتوا في (أنت علي حرام) إلخ أنّ الكل بائن بلا نية [46:ب] انتهى⁵⁵، حيث حكموا بوقوع البائن بقوله: (أنت علي حرام) بلا نية مع كونه عرفاً مستعمل في الطلاق لا في غيره، فكان الواجب أن يكون صريحاً يقع به الرجعي، فلعلهم اعتبروا أصل لفظه مع كونه عرفاً، ولم يعطلوه في إيجابه البائن للاحتياط في باب الطلاق، أو لأنه عرف في البائن كما أفاد صاحب البحر⁵⁶ عند شرح مسألة: (أنت علي حرام) في باب الإيلاء بقوله: قيدنا بالقضاء لأنه لا يقع الطلاق ديانة بلا نية⁵⁷.

وذكر الإمام ظهير الدين⁵⁸ لا نقول لا نشترط النية ولكن نجعل ناوياً عرفاً، فإن قلت إذا وقع الطلاق بلا نية ينبغي أن يكون كالصريح فيكون الواقع رجعيًا، قلت: المتعارف به الإيقاع البائن كذا في البرازية انتهى⁵⁹.

أما أنه يقع به الطلاق بلا نية فللتعارف فيه في الطلاق في ديارنا وزماننا كما ذكرنا، وأما ظهور احتمال كون الواقع به بائناً فلما ذكرنا في توجيه حكمهم بوقوع البائن بلا نية في قوله: (أنت علي حرام)، من اعتبار أصل لفظه وعدم تعطيله للاحتياط أو لأنه عرف في البائن، ولأن في وقوع البائن عند النية بقوله (براقدم) يقيناً نظراً إلى لفظه، ثم كونه عرفاً في الطلاق أسقط وجوب النية كما مر، إلا أنه هل هو عرف في الرجعي أو البائن ففيه شك، واليقين لا يزول بالشك فيعمل بما كان على ما كان، وهو وقوع البائن كما ذكر في النهاية⁶⁰ في فصل تشبيه الطلاق الشك إذا ثبت في موضع، ولم يمكن ترجيح أحد الجانبين على الآخر، فيعمل بما كان على ما كان انتهى⁶¹.

⁵² لم أستطع الوصول لكتاب جواهر الفتاوى لنقل المسألة منه.

⁵³ أي كتاب قنية الحنية لتتميم الغنية للعالم مختار بن محمود بن محمد، أبو الرجا نجم الدين، الزاهدي الغزويني المتوفى سنة 658هـ. ينظر: الزركلي، الأعلام، 193/7.

⁵⁴ لم أفهم المقصود بالرمز (عب).

⁵⁵ البراز، الجامع الوجيز = الفتاوى البرازية، 166/1. وينظر: عبد الله بن أحمد النسفي، كنز الدقائق، تحقيق: سائد بكداش، (بيروت/دمشق: دار البشائر الإسلامية، ط1، 2011م)، 293.

⁵⁶ أي ابن نجيم المصري صاحب كتاب البحر الرائق.

⁵⁷ زين الدين بن إبراهيم بن محمد المعروف بابن نجيم المصري، البحر الرائق شرح كنز الدقائق، (دار الكتاب الإسلامي، ط1- د.ت)، 75/4.

⁵⁸ علامة الأحناف ظهير الدين الكبير الحسن بن علي المرغيناني، الفقيه المحدث تفقه على ابن مازة وثمس الدين الأوزجندى، وتفقه عليه ابن أخته افتخار الدين صاحب الخلاصة، وظهير الدين محمد صاحب الفتاوى الظهيرية، نشر العلم إملاء وتصنيفاً وصنف كتاب الأقضية والشروط والفتاوى والفوائد وغير ذلك. ينظر: أبو الحسنات محمد عبد الحي اللكنوي الهندي، الفوائد البهية في تراجم الحنفية، (مصر: دار السعادة، ط1، 1324هـ)، 62/1.

⁵⁹ البراز، الجامع الوجيز في مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان = الفتاوى البرازية، 166/1 وما بعد.

⁶⁰ أي كتاب النهاية للسغناقي.

⁶¹ الحسين بن علي السغناقي، النهاية في شرح الهداية، (المملكة العربية السعودية: جامعة أم القرى، رسالة ماجستير، 1435هـ)، 59/8.

كما مرّ فيما نقل من البرازية في نوع في خارج النكاح، مع أنّ ما نحن فيه ممّا يحتاط فيه، ووقوع البائن بجانب الحرمة، ولا يثبت الرجعي بالشكّ وذكر في النهاية كلّ موضع اجتمع الحلّ والحرمة يترجّح جانب الحرمة⁶²، وقال قاضيهان⁶³ في التعليق: حلف بطلاق وحنث في يمينه، ولا يدري أنّه حلف بواحدة أو بثلاث⁶⁴، قال أبو يوسف⁶⁵ رحمه الله: يتحرّى في ذلك ويعمل بما يقع عليه التحري وإن استوى [47:أ] ظلّه يأخذ بالأكثر احتياطاً⁶⁶، وقال في البرازية في المقدّمة من كتاب الطلاق: ولو شرب من الأشرطة المتخذة من الحبوب والعسل فسكّر. المختار في زماننا لزوم الحدّ لأنّ الفساق يجتمعون عليه، وكذا المختار وقوع الطلاق، لأنّ الحدّ يحتال لدرته والطلاق يحتاط فيه، فلذا وجب ما يحتال لأن يقع ما يحتاط أولى انتهى⁶⁷.

فعلى ما ذكرنا من القول فالاختياط في قوله (براقدم) أن يقع به البائن بلا نيّة، ولأنّه لو قلنا أنّه عرف بصريح الطلاق يكون الواقع به رجعيّاً، فيلزم أن يتملّك الزوج رجعتها، وفيها خطرٌ حيث كان اللفظ في الأصل ممّا يقع به البائن، وإذا قلنا أنّه عرف في البائن يمكن أن يتدارك الزوج الاجتماع بالعقد الجديد بل محظورٌ إن رضيت المرأة بذلك، وإن لم ترض بذلك فليلم الزوج نفسه حيث لم يتكلّم بصريح الطلاق وهو قوله بالتركي (بوشادم)⁶⁸، وكذا اعتبر صاحب البهجة في مسألة (ارادتك ألكده أولسون)، وفي مسألة (شرط أولسون)⁶⁹، وفي مسألة (باشكه كون طوغسون)⁷⁰، حيث أفنى في الأوّل بوقوع البائن، وفي الآخرين أشار إلى وقوع الرجعي مع أنّ كلّها مبنية على العرف، إلّا أنّ الأوّل وهو (ارادتك ألكده أولسون) تفسيرٌ لقوله أمرك بيدك، وهو من الكنايات التي يقع بها البائن، فكان من قبيل (أنت عليّ حرام)، والآخران أعني (شرط أولسون)⁷¹، و(باشكه كون طوغسون)⁷² ليسا من ذلك القبيل⁷³.

فتحرّر لنا أنّ قوله: (براقدم) ظاهر الاحتمال فيه أن يقع به البائن بلا نيّة في تصويرنا المذكور، هذا الذي ذكرنا مبني على كون لفظة (براقدم) بمعنى (تركت) أو (خلّيت) وهو الظاهر، وأمّا لو كان بمعنى (سرحت) كما يقال لمن يأخذ لجام فرسٍ متوحشٍ يصول

⁶² السغناقي، النهاية في شرح الهداية، 36/8.

⁶³ حسن بن منصور الأوزجندی المعروف بقاضي خان، من كبار فقهاء الحنفية، له (الفتاوى) في ثلاثة أجزاء، و(الأمالي) في الفقه، وفاته سنة (592هـ). محمد بن أحمد بن عثمان شمس الدين الذهبي، **سير أعلام النبلاء**، تح: مجموعة محققين بإشراف شعيب الأرنؤوط، (بيروت: مؤسسة الرسالة، د.ط، د.ت)، 231/2، الزركلي، **الأعلام**، 224/2.

⁶⁴ الحسن بن منصور بن عبد العزيز الأوزجندی المعروف بقاضي إمام فخر الدين خان، **فتاوى قاضيهان**، (بيروت: دار الكتب العلمية، 2009م)، 411/1 وما بعدها.

⁶⁵ يعقوب بن إبراهيم بن حبيب الأنصاري الكوفي البغدادي، أبو يوسف، صاحب الإمام أبي حنيفة، وتلميذه، وأول من نشر مذهبه. كان فقيها علامة، من حفاظ الحديث. ولد بالكوفة سنة ثلاث عشرة ومئة ومات في خلافة الرشيد ببغداد سنة 182هـ. الذهبي، **سير أعلام النبلاء**، 64/16.

⁶⁶ ابن مازة، المحيط البرهاني في الفقه النعماني، 317/3.

⁶⁷ البراز، الجامع الوجيز في مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان = الفتاوى البرازية، 153/1 وما بعد.

⁶⁸ تعريبه: طلقت

⁶⁹ تعريبه: مشروطة.

⁷⁰ تعريبه: ليشرق يوم آخر.

⁷¹ تعريبه: مشروطة.

⁷² تعريبه: ليشرق يوم آخر.

⁷³ ابن نجيم، **البحر الرائق شرح كنز الدقائق**، 349/3 يقول: "أمرك بيدك وأمرك بيدك أو جعلت أمرك بيدك وأمرك بيدك كانا تقويصين لأنّ الواو للعطف لا للجزاء وكذلك لو قال: أمرك بيدك فأمرتك بيدك لأنّ الفاء هنا بمعنى الواو ولأنّ لا يصلح تفسيراً، ولو قال: جعلت أمرك بيدك فأمرتك بيدك فهو أمرٌ واحدٌ لأنّ معناه صار الأمر بيدك بجعل الأمر بيدك كقوليه جعلتك طالقاً فأنت طالق أو قال: قد طلقك فأنت طالق طلقٌ واحدةٌ".

عليه (براق و صالى وير)⁷⁴، قاله بالتركي، يكون الواقع به بائناً بلا نية في الصورة المذكورة، مع قطع النظر عن كونه عرفاً في الطلاق على ما مرّ من مختصر الوقاية والتنوير⁷⁵، هذا ما خطر بالبال، والله أعلم بحقيقة الحال. تمت الرسالة المشار إليه.

2. Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi'ye Ait Risâlenin Çevirisi

Geçmiş dönemlerde yüksek makamlarda bulunan değerli, fazilet sahibi, sarsılmaz, kararlı bir zat olan Şeyhülislam Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi'ye ait Türkçe “bıraktım” ifadesiyle bâin talâk mı yoksa ric'î talâk mı gerçekleşeceği hakkında bir risâle.

“Allah ona ebedi bir izzet ve sonsuz bir saadet bahşetsin.” Âmin, âmin.

Eğer bir adam, boşamanın müzakere edildiği bir esnada eşine, Türkçe olarak “seni bıraktım” derse ve bu ifadeyi örneğin “seni hamama bıraktım” demek gibi ev veya hamam türevi belirli bir yerle kayıtlamadan mutlak lafız olarak kullanırsa boşama gerçekleşir mi? Eğer boşama gerçekleşirse, bu bir ric'î boşama mıdır, yoksa bâin bir boşama mıdır?

[Bu konu hakkında şöyle] deriz: *Lehce*⁷⁶ adlı kitabın sahibi şöyle demiştir: Bırakma kelimesinin Arapça'sı “ترك/ترك”tir. *Kâmus*'ta da şöyle geçer: “bir şeyi terk etmek, ona veda etmek” demektir. *Vâfi* adlı eserde [müellif şu ifadeleri] kullanır: Terk birisinden feragat etmektir. Bir şeyi geride bıraktığımda onu terk ettim, denir. “hulûv/خلو” maddesinde de şöyle geçer: “Tahliye/تخليه” birisini boş bırakmak ve salıvermektir. *Tilbe*⁷⁷ adlı eserde ise (müellif, bırakmanın karşılığı): “tesrih/تسريح”, “tahliye/تخليه”, “irsâl/إرسال” [kelimeleridir] der.

*Muhtasarü'l-vikâye*⁷⁸ ve *Tenvîrû'l-ebşâr*'da⁷⁹ belirtildiği gibi, bu ifadenin kinayeli kullanımı, hem bilindik manasını hem de farklı bir anlamı ifade etmeğe ihtimallidir. Örneğin, “أخرجي/çık”, “واذهبي/git”, “كالك/کalk” gibi ifadeler, reddetme anlamı taşıyabilir. “خليفة/senin yolun açık”, “بريئة/بريئة”, “حرام/sen haramsın” [kendi manalarının yanı sıra] küfretmeye de elverişlidir. “اعتدي/iddet bekle”, “استبرئي/استبرئي”

⁷⁴ تعريه: اترك.

⁷⁵ ينظر: المحيوي - الدركاني، مختصر الوقاية مع شرحه اختصار الرواية، 395/1 وما بعدها.

⁷⁶ Eser ve müellifi hakkında bilgi bulunamamıştır.

⁷⁷ Ebu Hafs Necmuddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail en-Neseff tarafından (537/1142) tarafından yazılan eser fıkıh terimleri sözlüğü olup öğrencilere yardımcı olsun diye kaleme alınmıştır. (Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları* (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), 68.

⁷⁸ Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî'nin (ö. 730/1329-30) yazdığı *Vikâyetü'r-rivâye* adlı eserin muhtasarıdır. (Murteza Bedir, “Vikâyetü'r-Rivâye.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, 43/108.

⁷⁹ Şemsuddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed et-Timustâşî'nin (1006/1598) meşhur eseridir. Asıl adı *Tenvîrû'l-ebşâr* ve *camiu'l-bihâr* olan bu kitap üzerine Haskefî (1088/1677) *Dürri'l-muhtâr* adlı bir şerh yazmış, Hanefî fakihî İbn Abidin ise *Reddu'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebşâr* adıyla bu eser üzerine bir haşiye kaleme almıştır. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 282.

rahmini temizle”, “أنت واحدة/sen teksin”, “أنت حرة/sen hürsün”, “اختاري/seç”, “أمرك بيدك/işin senin elindedir”, “سرحتك/seni serbest bıraktım”, “فارقتك/senden ayrıldım” lafızları ise [reddetme ve sövme] manalarını karşılamaz. Rıza halinde bu lafızların tamamı niyete bağlıdır. Kızgınlık anında ilk iki gurup, boşamanın konuşulduğu anda ise sadece birinci gurup niyete göre değerlendirilir.

Bedâî⁸⁰ adlı eserde, talâk başlığında boşamanın şartlarının ele alındığı bölümde şöyle denir: zamanımızda Farsça bir ifadeyle gerçekleştirilen talâkla alakalı fetvaya esas olan kural; eğer [Farsça]da sadece boşama anlamında kullanılan bir ifade varsa bu ifade kadına izafe edildiğinde niyet olmaksızın dahi kendisiyle talâk gerçekleşir. Tıpkı memleketimiz örfünde “باکروم/terk ettim” veya Horasan ve Irak örfünde “بمشتم/bıraktım” denmesi gibi. Zira sarîh lafız [mantığı] dillerin değişmesiyle farklılık arz etmez [yine aynı kurala bağlıdır]. Farsça’da hem talâk hem de diğer anlamlarda kullanılan kelimeler, Farsçanın kinayeli lafızlarıdır ki bu tür ifadelerin hükmü bütün dillerde Arapça’daki kinayeli lafızların hükmüyle aynıdır. Hayruddîn er-Remlî’nin⁸¹ namaz başlığında açıkladığı gibi yeminlerden bahsettiği bölümdeki fetvalarında da şöyle der: Farsça’dan kasıt Arapça dışındaki bütün dillerdir.

[Şimdiye değin] ifade ettiklerimiz anlaşıldığına göre [asıl meramımıza gelelim]: Türkçe bıraktım sözü talâk konusunda sarîh bir ifade değildir. Çünkü ilgili lafız işaret ettiğimiz gibi boşamada kullanıldığı gibi diğer anlamlarda da kullanımı olan bir sözdür. Türkçe’de talâk anlamında kullanılan sarîh kelime “boşamak” lafzıdır. Zira bu lafız, sadece talâkta kullanılmaktadır. Bundan ötürü [âlimler] Arapça sarîh bir ifade olan “طلقت” kelimesini “boşadım” olarak izah etmişler, “bıraktım” şeklinde tefsir etmemişlerdir. Aksine [“bıraktım” lafzının Arapça] karşılığı “ترکت” veya “حليت” fiilleridir. Feyzu’l-kerekî’de⁸² kendisiyle talâk vaki olan kelime çeşitlerinin ele alındığı bölümde zikredilenlerden anlaşıldığı üzere bu iki lafız, niyet ve halin delalet etmesi durumunda kendisiyle bâin talâk gerçekleşen kinayeli lafızlardandır. Şayet bir kişi başkasına, “Eğer beni şu evlendiğim kadın yüzünden dövüyorsa, onu bıraktım, al onu” der ve boşamayla kastederse, tek taraflı bir bâin talâk gerçekleşir.

[Bu durum] aynı şekilde Bezzâziyye’de talâk kitabında, kişinin nikâhı inkâr etme hususunda zikredilen şu sözlerinden de anlaşılmaktadır: birisine “بازآشتی کردی/ tekrar barıştın mı?”

⁸⁰ Bkz. 10. Dipnot.

⁸¹ Hayruddin b. Ahmed b. Ali b. Zeynüddin b. Abdülvehhab el-Eyyılıbî el-Uleymî el-Farukî er-Remlî, Remle’de doğan tanınmış Hanefî âlimi, tahsilini Kahire’de Ezher’de tamamlamış, Şâfiî iken Hanefî mezhebine geçmiştir. Abdullah en-Nahrîrî ve Salim es-Senhûrî gibi âlimlerden ders almış, Remle’ye dönerek resmi görev almaksızın ilim öğretmiş ve geçimini meyvecilikle sağlamıştır. 27 Ramazan 1081 (7 Şubat 1671) tarihinde Remle’de vefat etmiştir. Burada alıntı yapılan eseri, *el-Fetdva'l-Hayriyye fi nef'i'l-beriyeye*’dir. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 309, 310.

⁸² Feyzu’l-Kerekî, Hanefî fıkıh âlimi Ebü’l-vefâ Burhanuddin İbrahim b. Abdurrahman b. Muhammed b. İsmail el-Kerekî el-Kâhîrî tarafından kaleme alınmıştır. Tam adı Feyzu’l-mevlâ’l-Kerîm âlâ abdihî İbrahim’dir. Mezhepte mutemed görüşleri derleyen bir kitap olup Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Efendi koleksiyonunda 956 numarada kayıtlıdır. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 230)

denildiğinde “*من تركى كفتى وزن راها كردم* / Terk ettiğimi söyledim ve kadını serbest bıraktım.” şeklinde cevap verirse, onun bu ifadedeki “*رها كردم* / bıraktım” sözü iki manada yorumlanır: İlki, bu iki lafızla sadece tek boşama gerçekleşir, ancak [iki boşamayı] ayrı ayrı [ifade etme] ihtimali de vardır. Ancak bu durumda [boşamalardan biri gerçekleşirken] diğeri vaki olmaz, çünkü “*من تركى كفتى* / terk ettiğimi söyledim” ifadesi bâindir. “*رها كردم* / bıraktım” sözüyle alakalı ise fıkıh otoritelerinin farklı değerlendirmeleri vardır. Neticede bu boşamanın ric’î olması hususunda şüphe hâsıl olduğuna göre bununla birlikte [hukuki olarak] bir ric’î boşama sonucu ortaya çıkmaz.

Yine *Tatarhâniyye*⁸³’den anlaşıldığına göre *Zahîra*⁸⁴ [adlı eserde şöyle geçmektedir]: Bir kişi talâkın müzakere edildiği anda Arapça “*خليتك* / Senin yolun açık olsun” derse talâk vaki olur ve halin delaletiyle de belirlilik kazanır. [Bu ifadeyi] *Ataullah Efendi*⁸⁵ de nakletti.

“Bıraktım” lafzı Türkçe’de talâk hususunda kullanılan kinaye bir lafızdır. Bu itibarla niyet ve halin delaletiyle bu lafızla bir bâin talâk vaki olur. Nitekim İstanbul’da [kadılık görevinde] bulunanlar: “Zeyd’e eşin Hind’e ne yaptın denildiğinde, “bıraktım” deyip boşamaya niyet etse, Hind bâin talâkla boş olur mu? el-Cevap, olur” şeklinde fetva vermişlerdir.

Aynı şekilde *Mecmû’atu’l-mahfûza*’da⁸⁶ şöyle denir: Eğer niyet ya da hâl karinesi yoksa [kinâye lafızlarla talâk namına] hiçbir şey vuku bulmaz. Ancak *Cevâhiru’l-fetâva*’da:⁸⁷ “*حلال خدابر من حرام* / Alah’ın (cc) helali bana haramdır” sözü ve benzeri örneklerde olduğu gibi “Örf haline gelmiş kinaye lafızlarla niyet olmasa da boşama gerçekleşir” [kuralına] istinaden [kullanılan lafız] boşama hususunda örfleşmişse, bu durumda niyete ihtiyaç duyulmaz.

*Behcetü’l-fetâva*⁸⁸ sahibinin, talâkta kullanılan kinaye lafızları ele aldığı bölümde “İradetin elinde olsun” konusu üzerinde dururken naklettiğine göre: bir yerden alıp yere atmak şeklinde bir

⁸³ *el-Fetâvâ’t-Tâtârhanîyye*, Alim b. el-Alâ (786/1384) tarafından Emir Tatarhan için 777/1375-76 yılında telif edilmiş, *Hidaye*’nin bablarına göre düzenlenmiş klasik bir Hanefî fetva mecmuasıdır. Eserde *el-Muhîtü’l-Burhânî*, *ez-Zâhire*, *Fetâvâ Kâdîhân* gibi önemli kaynaklardan meseleler derlenmiştir. Tuğluk sultanı Firuz Şah devrinde kaleme alınmış, ancak müellif dostluğu sebebiyle esere Tatarhan’ın adını vermiştir. Eserin çeşitli yazma nüshaları Süleymaniye ve Raşid Efendi Kütüphanelerinde mevcuttur. Daha sonra İbrahim el-Halebî ve Ahmed b. Muhammed gibi âlimler tarafından ihtisar ve seçme çalışmalarına konu olmuştur. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 155.

⁸⁴ Benzer adla muhtelif eserler yazılmış olup müellifin hangisinden iktibasta bulunduğu tespit edilememiştir.

⁸⁵ Ataullah Mehmed Efendi (1127/1715), kadı Eyyûbî İbrahim Efendi’nin oğlu olup Minkârizâde Yahya Efendi’den ders alarak ilmiye kariyerine başlamış; çeşitli medreselerde müderrislik ve üç kez fetva eminliği yapmıştır. Yenişehir, Şam ve İstanbul kadılıklarının ardından Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulunmuş, 1713’te kısa süreliğine şeyhülislam olmuştur. Azledilip Sinop’a sürgün edilen Ataullah Efendi, daha sonra Bolu’da ikametine izin verilmiş ve burada vefat etmiştir; *Mecmû’atu’l-Fetâvâ* adlı eseri bulunmaktadır. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 334)

⁸⁶ Eser ve müellifi tespit edilememiştir.

⁸⁷ Eser ve müellifi tespit edilememiştir.

⁸⁸ Yenişehirli Abdullah Efendi (1156/1743) tarafından yazılmıştır. *Behcetü’l-Fetâvâ*, Osmanlı’nın en önemli fetva mecmualarından biridir ve Şeyhülislam Abdullah Efendi’nin Türkçe verdiği fetvaların, fetva emini Muhammed Fikhî el-Aynî tarafından toplanıp düzenlenmesiyle oluşmuştur. Fetvalar klasik fıkıh kitaplarının sistemine göre sıralanmış, dayandığı kaynaklardaki Arapça ibareler metne eklenmiştir. Eserde önce Türkçe fetva, ardından ilgili Arapça kaynak

kayıt barındırmaksızın bir kişinin eşine dönük “seni bıraktım” sözünden [normal bir anlam] çıkarılamaz; aksine bunu işiten kişi erkeğin eşini boşadığını düşünür. Böylece kişinin “bıraktım” ifadesi boşama hususunda örf olmuş olur ki [duyan kişilerin] zihni hemen bu anlama kayıverir. Ankaravî’nin⁸⁹ de *eyman* bölümünde *Mi’râcu’d-dirâye*’den⁹⁰ naklettiği üzere [duyan kişilerin “bıraktım” sözüyle talâk manasını anlamaları ilgili lafzın bu meyanda] örf haline geldiğinin göstergesidir: [Bir kişi] “مراسو کند خانه است شراب سحورم / Allah’a (cc) yemin ederim ki şarap içmeyeceğim” [derse] ve sonra şarap içerse karısı boş olur. Çünkü [işitenlerin] zihni bu anlamla bütünleşiyor. *Behçe* müellifinin, “سو کند /Allah’a (cc) yemin” meselesini incelediği yerde *Cevahiru’l-fetâva*’dan: “Fakat insanlar bu yemini ülkelerinde eşini boşama hususunda örf haline getirdiler” sözü de [bu kabildendir].

Zamanımızda ve memleketimizde, “bıraktım” ifadesiyle boşama hususunda bir örfün oluştuğu gerçeğini kimse inkâr edemez. Eğer “bıraktım” lafzı, kinaye olarak kullanılıp boşama konusunda bir örfе dönüşmüşse, bu durumda, niyet olmadan da boşamanın gerçekleşebileceği ihtimali yüksektir. *Kunye*⁹¹ adlı eserin talâk kitabındaki ‘kinayeler’ bölümünde (ف) rumuzuyla belirttiği üzere, [bir kişi karısına] “Sen haramsın” [deyip sonra] bu lafızla boşamayı kastetmemiştim [dese ileri sürdüğü mazereti] dikkate alınmaz. Bu durumda müftü veya hâkim, örfü göz ardı ederek [sadece] mezhebin zahiri hükümlerine göre yargıda bulunamaz. [Neticede] “sen haramsın” veya “sen bana haramsın” ifadeleriyle niyet olmaksızın da talâk gerçekleşir.

Bezzâziyye’de⁹² “mezhebin ileri gelenleri ‘sen bana haramsın’ ifadesi konusunda fetva verdiler” şeklinde devam eden bölümde zikredildiğine göre, bu ifadelerin tamamı niyet olmaksızın bâin

ibaresi yer almaktadır. Kitap, 1266 ve 1289 yıllarında İstanbul’da basılmıştır. Hilmar Krüger, bu eseri esas alarak Osmanlı milletlerarası hukuku üzerine “*Fetva und Siyar*” adlı bir çalışma yapmıştır. Özel, *Osmanlı Müellifleri*, 344.

⁸⁹ Mehmed Emin b. Hüseyin el-Ankaravî (1098/1687) tarafından telif edilmiştir. *Fetâvâ’l-Ankaravî*, Şeyhülislam Mehmed Emin Efendi’nin özellikle şeyhülislamlık döneminde verdiği fetvaları içeren, ulemâ arasında muteber kabul edilen bir eserdir. Diğer fetva mecmualarından farklı olarak soru-cevap biçiminde değil, doğrudan fikhî meselelerin hükümleri kısa ve öz şekilde sunulmuştur. Arapça kaleme alınan eserde, hükümler Hanefî fıkıh kaynaklarından aynen veya özetle alınmış ve her mesele sonunda kaynak belirtilmiştir. Eserin 1281 yılında Bulak ve İstanbul baskıları yapılmıştır. Ayrıca müellifin, *Tenvîrü’l-Ebsâr’a Hâşiyetü Tenvîrü’l-Ebsâr* adlı bir haşiye yazdığı da belirtilmektedir. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 323).

⁹⁰ *Mi’râcu’d-dirâye ilâ şerhi’l-Hidâye* Kıvamuddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kâkî (749/1348) tarafından kaleme alınmış olup Burhâneddin el-Mergînânî’nin *el-Hidâye* adlı eserine yazılmış kapsamlı bir şerhtir. Müellif, 745/1344’te tamamladığı bu eserinde dört mezhebin görüşlerini karşılaştırarak sahih ve tercih edilen görüşleri istidlal yöntemleriyle birlikte sunmuştur. Eserde yer yer soru-cevap yöntemi kullanılmış, *Bidâyetü’l-Mübtedî* ile *el-Câmi’u’ş-şagîr* ibareleri karşılaştırılmıştır. Ayrıca ferâiz bahsi *el-Muhtaşar* esas alınarak kitaba sonradan eklenmiş ve bazı yazmalarda müstakil bölüm olarak yer almıştır. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 135).

⁹¹ Asıl adı *Kunyetü’l-Münîye li-tetmimi’l-ğunye* olan eser Ebü’r-Reca Necmüddin Muhtar b. Mahmud b. Muhammed ez-Zahidi el-Gazmini tarafından telif edilmiştir. Hocası Bedi b. Ebi Mansur’un *Münîyetü’l-fakaha* adlı eserinden seçmelerle telif edilen bu eser ulema nezdinde rivayet zaafıyla meşhurdur. (Özel, *Hanefî fıkıh Âlimleri*, 108).

⁹² *el-Fetâvâ’l-Bezzâziyye* (asıl adıyla *el-Câmi’u’l-Vecîz*), Hanefî fıkıhına dair muteber fetvaları derleyen ve daha çok Bezzâzî’nin ismiyle tanınan önemli bir eserdir ve Hafızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihab el-Bezzâzî tarafından yazılmıştır. Müellif, Ebu Hanîfe ve talebelerinin yanı sıra sonraki Hanefî âlimlerin görüşlerini özetlemiş, yer yer değerlendirmeye ve tercihlerde bulunmuştur. Deliller ve diğer mezheplerin görüşleri nadiren verilmiş; bazı meselelerde

talâk sonucunu doğurur. Zira onlar, sadece talâk hususunda örf haline gelmiş olmasına bağlı olarak, niyet olmaksızın “sen bana haramsın” ifadesiyle boşamanın gerçekleşeceğine hükmetmişlerdi. Oysa [bu lafzın] kendisiyle bir ric’î talâk gerçekleşen sarîh bir ifade olarak değerlendirilmesi gerekirdi. Belki de onlar [bu yaklaşımlarında] örf olmasıyla birlikte ilgili lafzın aslını dikkate aldılar. [Diğer taraftan da] talâk konusundaki ihtiyat nedeniyle bâin talâkı gerektirmesi hususunda [bu lafzı] göz ardı etmemişlerdir. Veya *Bahr* sahibinin, îlâ başlığında “sen bana haramsın” konusunu izah ederken: “konuyu yargı kararıyla kayıtladık, çünkü niyet olmaksızın diyâneten talâk vuku bulmaz” sözüyle ifade ettiği gibi [bıraktım lafzı] bâin talâk manasında örf haline gelmiştir. *İmam Zahîruddîn* ise: “Niyet şart değildir” demiyoruz fakat [kişi bu durumda] örfen zaten niyet etmiş sayılır, ifadelerine yer vermiştir.

Eğer, talâk niyet olmaksızın gerçekleşebiliyorsa sarîh olması gerekir, neticede bununla da ric’î talâk meydana gelir, dersin *Bezzâziyye*’de yer aldığı gibi, bu lafızla bâin talâkın gerçekleşmesi örf haline gelmiştir, şeklinde cevap veririm.

[Bıraktım ifadesiyle] niyetsiz boşamanın gerçekleşmesi hususuna gelince, coğrafyamızda ve zamanımızda bu konuyla alakalı örf ifade ettiğimiz gibidir. [Bıraktım lafzıyla] meydana gelen boşamanın bâin talâk olma ihtimaline gelince bu konudaki gerekçemiz, ihtiyata veya bâin talâk olarak örf haline gelmiş olmasına binaen lafzın dildeki aslını dikkate almak ve atıl bırakmamak yönünde değerlendirmeye tabi tutulan “Sen bana haramsın” sözüyle bâin talâk niyet olmasa da vuku bulur, şeklindeki hükmün yorumu sadedinde zikrettiklerimizdir.

Niyetle birlikte “bıraktım” lafzıyla bâin talâkın kesin bir şekilde meydana gelmesinde, kullanılan ifadenin lafzî özelliği dikkate alınır. Bu kelimenin talâk olarak örf haline gelmesi ise niyetin gerekliliğini ortadan kaldırır. Ayrıca [bıraktım ifadesinin] ric’î talâk anlamında mı yoksa bâin talâk şeklinde mi örf haline geldiği hususunda da şüphe söz konusudur. [Ancak bu durumda] şek ile yakîn zail olmaz [kaidesine göre hareket edilir ve] istishâb prensibi amelde dikkate alınır ki [bu prensiple de] bâin talâk meydana gelir. Nitekim *Nihâye*⁹³ adlı kitapta konu şöyle dile getirilmiştir: şüphe iki seçenekten birinin tercih edilemediği bir noktada gerçekleşirse önceden var olan/ varlığı kesin olan duruma göre hareket edilir.

bizzat kendi dönemindeki olaylara dair fetvalara da yer verilmiştir. Eserin ilmî değeri çok büyüktür; nitekim Ebussuûd Efendi, bu esere duyduğu saygıdan ötürü benzer bir çalışma yapmaktan hayâ ettiğini belirtmiştir. 812/1409-10’da tamamlanan eser, çeşitli baskılara konu olmuş, ayrıca *Hulâsatü’l-Bezzâziyye* adlı bir muhtasarı da mevcuttur. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 172).

⁹³ Husamüddin Hüseyin b. Ali b. Haccac el-Buhari es-Sıgnaki tarafından telif edilen *en-Nihâye*, Burhâneddin el-Mergînânî’nin *el-Hidâye* adlı eserine yazılmış önemli ve erken dönem şerhlerden biridir; bazı kaynaklara göre *Hidâye*’ye yazılan ilk şerhtir. İstanbul ve taşra kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshasının bulunması, eserin Anadolu’da geniş kabul gördüğünü ortaya koymaktadır. Cemalüddin Konevî, bu eseri *Hulâsatü’n-Nihâye fî Fevâ’idi’l-Hidâye* adıyla özetlemiştir. Eser, Hanefî fıkıh geleneğinde şerh literatürünün erken ve etkili örneklerinden biridir. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 127).

Nikâh harici bir konu içerisinde *Bezzâziyye*'de nakledildiğine göre: Bunların yanı sıra, içinde bulunduğumuz durum ihtiyat gerektiren bir durumdur. Bâin talâkın eşler arasındaki birlikteliği haram kılma yönü söz konusu olduğundan buna karşın ric'î talâkın varlığı şüphe ile sabit olmaz.

en-Nihâye'de zikredildiğine göre: helalliğin ve haramlığın karşı karşıya geldiği durumlarda haram olma durumu tercihe şayandır. *Ta'lik*⁹⁴ adlı eserde *Kadihân*⁹⁵ şöyle demiştir: Bir kişi talâkı konu edinerek yemin edip bire mi yoksa üç talâka mı yemin ettiğini bilmeksizin yeminini bozsa, Ebû Yusuf'a göre: kişi yeminiyle ilgili araştırma yapar veya araştırmanın gerektirdiği şekilde hareket eder. Eğer tercih edecek bir seçenek bulamazsa ihtiyaten [talâkın] en üst seviyede [gerçekleştiği bâin talâkı] dikkate alır. *Bezzâziyye*'de Talâk bölümünün girişinde müellif şunu dile getirmiştir: Bir kişi hububat veya baldan yapılmış [sarhoş edici] içecekleri tüketip sarhoş olsa zamanımızda haddin gerekliliği tercihe şayan görüştür. Çünkü günahkâr insanlar [bu tür içecekleri tüketmek için] bir araya gelip toplanmaktadırlar. [Bu olayda olduğu gibi boşama hususunda da] tercihe şayan olan talâkın gerçekleştiğini var sayan görüştür. Çünkü hadleri uygulamama yönünde çaba sarf edilir. Talâkta ise [tam tersi] ihtiyata binaen hareket edilir [yani talâk uygulanmaya çalışılır]. Uygulanmama yönü tercih edilen bir durum [yine de şeriatla] vacip olduğuna göre ihtiyatın gerektirdiğini devreye sokmak evleviyetle [vacip olmalıdır].

Aktardığımız kaynakları dikkate aldığımızda "bıraktım" ifadesinde ihtiyata uygun olan niyetin dikkate alınmadığı bir bâin talâkın gerçekleşmesidir. Eğer [bu ifade], sarıh bir talâk lafzı olarak örf haline gelmiştir dersek, bu sözle ric'î talâk vuku bulur ve bu, kocanın geri dönüş hakkına sahip olması sonucunu doğurur. Lafzın esasında kendisiyle bâin talâkın vuku bulduğu ifadelerden olması sebebiyle [ilgili talâkı ric'î kabul etme şeklindeki] yaklaşım sorunludur. Oysaki bu bâin talâk suretinde örf haline gelmiştir dememiz durumunda koca yeni bir nikâhla, harama düşme riski olmaksızın -razı olması durumunda- eşiyle beraber olma imkânı bulacaktır. Eğer kadın yeni nikâha razı olmazsa o zaman da koca; neden Türkçe "boşadım" şeklindeki sarıh bir ifadeyi tercih etmedim diye dövünsün dursun!

*Behce*⁹⁶ adlı kitabın müellifi bu konularda "iraden elinde olsun", "şart olsun" ve "başka gün doğsun" [lafızlarını] dikkate aldı. Şöyle ki tamamını örfle dayandırmak suretiyle ilk lafızla bâin talâk diğer ikisiyle ise ric'î talâkın vuku bulacağı yönünde fetva verdi. Ancak "iraden elinde olsun" şeklindeki ilk lafız "أمرک بیدک" ifadesinin tefsiridir. O da "أنت علي حرام/sen bana haramsın" ifadesi

⁹⁴ Eser tespit edilememiştir.

⁹⁵ Ebü'l-Mehasin Fahrüddin Hasan b. Mansur el-Kadihanî el-Özkendî, Fergana bölgesindeki Özkend şehrinden çıkmış büyük bir Hanefî fakih ve müctehiddir. Eğitimini Ebü'l-Hasan el-Merğînânî, Ebu İshak es-Saffâr ve dedesi Mahmud el-Özkendî gibi âlimlerden almıştır. Şemsü'l-eimme el-Kerderî ve Necmüddin el-Hâsî gibi önemli isimlere hocalık yapmıştır. 15 Ramazan 592 (12 Ağustos 1196) tarihinde vefat etmiştir. (Özel, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 85).

⁹⁶ *Behcetü'l-Fetâvâ*, Osmanlı şeyhülislamlarından Abdullah Efendi'nin (1156/1743) Türkçe verdiği fetvaların, fetva emini Muhammed Fikhî el-Aynî tarafından derlenip klasik fıkıh sistematığına göre düzenlenmiş önemli bir fetva mecmuasıdır. Eserde, her fetvanın ardından dayandığı Arapça kaynak ibarelerine de yer verilmiştir. Fetvalar soru-cevap şeklindedir ve Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Eser, 1266 ve 1289 yıllarında İstanbul'da tek cilt halinde basılmıştır. Hılmar Krüger bu eseri esas alarak Osmanlı milletlerarası hukukuna dair "*Fetva und Siyar*" adlı bir çalışma kaleme almıştır. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 342)

kabilinden kendisiyle bâin talâkın gerçekleşeceği kinayeli lafızlardandır. Diğer ikisi ise –“şart olsun” ve “başka gün doğsun” lafızlarını kastediyorum- bu kabilden değillerdir.

Şunu ifade edebiliriz ki “bıraktım” lafzıyla, niyet olmaksızın bâin talâkın gerçekleşeceği açık bir ihtimaldir. Bu üzerinde durduğumuz hususlar, “bıraktım” lafzının “تركت” veya “خلیت” manasında yorumlanmasına bağlıdır ki bu [lafızlarla ilişkilendirilmesi] belirgin bir durumdur. “سرحت” manasıyla ilişkilendirilmesi ihtimaline gelince, bu tıpkı kendisine saldıracak vahşi bir kısırağın dizginlerini elinde tutan kişiye Türkçe: “onu bırak ve salıver” demek gibidir. *Muhtasaru'l-vikâye*⁹⁷ ve *Tenvîr*⁹⁸ adlı eserde geçtiği üzere, söz konusu kelimenin talâk hususunda örf olması durumu nazarı dikkate alınmaksızın mezkûr surette kendisiyle bâin talâk gerçekleşir.

Bu [açıklamalar bendenizin] aklına gelenlerdir. Oysa durumun iç yüzünü en iyi Allah (cc) bilir.

3. Kadızâde Mehmed Tahir Efendi'ye Ait Risâlenin Neşri

[الرسالة الثانية] [47:ب]⁹⁹ رسالة لمولى المهام والفاضل الصمصام شيخ الإسلام قاضي زاده محمد طاهر أفندي¹⁰⁰ أبقاء الله بالعرّ الأبدیّ فيها ردّ ما قال الفاضل المشار إليه سابقاً في تحقيق لفظ يبرأقدم

بسم الله الرحمن الرحيم

لما نظرت إلى هذه الرسالة اللطيفة، وما في هوامشها من العبارات العميقة، والأبحاث الدقيقة الصادرة عن بعض الفحول، ظهر لنا ما هو حقيقي بالقبول، مع تواردها في أكثر الأبحاث إلّا أنّها تركت ذكرها مخافة الإطناب.

⁹⁷ Ubeydullah b. Mes'ud b. Ömer b. Ubeydullah b. Mahmud el-Mahbubi, Sadruşşeria es-Sani (Sadruşşeria el-Asğar) adlı âlim tarafından yazılan *en-Nukâye, el-Vikâye*'nin muhtasarı olup Hanefî fıkıh literatüründe önemli bir yer tutar ve çok sayıda baskısı yapılmıştır. Eser üzerine Kuhistânî, Ali el-Kârî, Nizâmüddin el-Bircendî gibi birçok âlim tarafından şerhler yazılmıştır. Ali el-Kârî'nin *Fetḥu Bâbi'l-İnâye* adlı şerhi en tanınmışlarından. *en-Nukâye*, Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî tarafından *el-Ferâ'idü's-Seniyye* adıyla manzumlaştırılmış, Kazan Türkçesi'ne de çevrilmiştir. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 134).

⁹⁸ *Tenvîrü'l-Ebsâr ve Câmi'u'l-Bihâr*, muteber Hanefî kaynaklardan derlenerek 995/1587 yılında Şemsüddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Ömerî et-Timurtaşî tarafından telif edilmiş, fıkıh literatüründe temel başvuru eserlerinden biri olmuştur. Haskefi tarafından *ed-Dürri'l-Muhtâr* adıyla şerhedilmiş, bu şerhe de İbn Âbidîn *Reddû'l-Muhtâr* adlı haşiyesini yazmıştır. Eserde geçen “musannif” ifadesi, karinesiz olarak kullanıldığında genellikle Timurtaşî'ye işaret eder. Eser üzerine Molla Hüseyin er-Rûmî, Abdürrezzâk er-Rûmî, Bursevî ve el-Yezîdî gibi âlimler tarafından çeşitli şerh ve manzum çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca Şeyhülislâm Mehmed Emin Ankaravî'nin de eserle ilgili bir çalışması bulunmaktadır. (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 282).

⁹⁹ نسخت هذه النسخة من النسخة الموجودة في مكتبة سليمانية، في قسم أسعد أفندي، برقم 916، من الورقة 47، الوجه: ب إلى الورقة 48، الوجه أ. و هذه الرسالة نسخة واحدة.

¹⁰⁰ محمد طاهر بن عمر التوقادي الرومي العثماني، شيخ الإسلام الفقيه الحنفي، المعروف بقاضي زاده من آثاره: (تفسير سورة الاخلاص)، (رسالة الطلاق) (و شرح كلمة التوحيد) توفي سنة 1254هـ. ينظر: عمر رضا كحالة، *معجم المؤلفين*، 15 مجلدًا (بيروت: مكتبة المثنى ودار إحياء التراث العربي، د.ت)، 99/10.

اعلم أنّ لفظة (براقدم) في لغة الأتراك مع قطع النظر عن العرف كنايةً تقع بها البائن إذا صادفت النّية أو دلالة الحال من الغضب أو مذاكرة الطّلاق. لأنّه يحتمل الطّلاق وغيره.

وأما في العرف يستعمل في مطلق الطّلاق الذي يشمل بكلا نوعيه، فإذا لم ينو به البائن أو لم يصف بالبينونة فالطّلاق رجعيّ لأنّه الأقلّ المتيقّن، ويؤيّده ما قال صاحب الرّسالة بقوله: (فيكون لفظة (براقدم) كناية في الطّلاق بالتركي فيكون الواقع بها بائناً عند النّية أو دلالة الحال).

وأما قوله: (إلّا أنّه إذا كان عرفاً في الطّلاق فحينئذٍ لا يحتاج إلى النّية) فليس على ما ينبغي، لأنّ في العرف يشمل بكلا نوعيه، فلا يكون الواقع بلفظة (براقدم) بائناً لا يحتاج إلى النّية، وأما كونه كنايةً في العرف فليس بمتحقّقٍ لنا كما قيل.

وأما ما قيل من أنّه (لو قال بالتركيّة قودم¹⁰¹ وقع الطّلاق البائن) فصحيح، وأما قياسه على لفظ (قودم) فقياسٌ مع الفارق، لأنّ لفظة (قودم) كنايةً في العرف عن قولهم طلقّت زوجتي ودفعتها عني بالبينونة،

وأنت خيرٌ بأنّ لفظة (براقدم)¹⁰² مع شموله بكلا نوعيه يحتمل أن يكون صريحاً في عرف لغتهم ويحتمل أن يكون كنايةً فلا تثبت البينونة بالشكّ، لأنّ لم نطلع في العرف أنّ هذا اللفظ أصريحٌ في الطّلاق أم كنايةً، وأما على تقدير كونه كنايةً فيحتاج إلى النّية أو إلى دلالة الحال لأنّه لا يحتمل الرّد أو السّبب كما قيل،

وإذا تقرّر [48:أ] هذا فقوله (فالاحتياط في قوله (براقدم) أن يقع البائن بلا نية) فليس بشيءٍ مع أنّه ليس بمحلّ الاحتياط، لأنّ الظاهر يقيناً من لفظة (براقدم) هو المطلق فيليه الرجعة التي تكون سبباً لبقاء النكاح الذي يزيل الحرمة الأصليّة.

وأما قوله: (كان اللفظ في الأصل ممّا يقع به البائن)، إن أريد به في أصل اللغة فليس بمفيد، وإن أريد في أصل العرف فليس بمتحقّقٍ أنّه صريحٌ أم كنايةً كما قرّرناه فيما سبق، هذا ما ظهر للفقير والله عليهم قدير.

لقاضي زادة محمد طاهر باشا البرهاني.

3. Kadızâde Mehmed Tahir Efendi'ye Ait Risâlenin Çevirisi

Değerli, fazilet sahibi, sarsılmaz, kararlı bir zat olan Şeyhülislam Kadızâde Mehmed Tâhir Efendi'ye ait bir risâle. Allah onu sonsuz izzetiyle daim kılsın. Bu risâlede, daha önce kendisinden söz edilen faziletli zat [Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi]'nin “bıraktım” kelimesinin izahına dair sözlerine cevap verilmiştir.

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu güzel risâleyi ve dipnotlarındaki derin ifadeler ile bazı büyük âlimlerden gelen ince bahisleri incelediğimde, takdire şayan olduğunu gördüm. Çoğu bahislerde ortak kanaate sahip olmamıza rağmen, sözü uzatmamak için onları zikretmekten kaçındım.

Bil ki, “bıraktım” kelimesi Türk dilinde, örfe bakılmaksızın, niyetle uyumlu olması, öfke halinin bulunması veya boşamanın konuşulması gibi durumlarda bâin suretinde boşamayı ifade eden kinayeli bir lafızdır. Çünkü o, boşama ve başka anlamları da ihtiva eder. Örfte ise, [bâin ve ric'î

¹⁰¹ تعريه: طردت.

¹⁰² تعريه: تركت.

şeklindeki] iki türünü de kapsayacak şekilde mutlak olarak boşama anlamında kullanılır. Eğer bain talâka niyet etmez veya boşamayı bain olarak nitelendirmezse, boşama geri dönülebilir [ric’î talâk] sayılır, çünkü bu, talâkın kesin olan asgari miktarıdır. Bunu, [reddiye yaptığımız] risâle sahibinin şu sözü de destekler: “[Bıraktım] kelimesi, Türkçe’de boşama için bir kinaye lafız olur; niyet veya halin delaletiyle, bununla gerçekleşen boşama bâin talâk sayılır.”

Onun “Ancak, [bıraktım kelimesi] boşama konusunda bir örf haline gelmişse, o zaman niyete ihtiyaç yoktur.” şeklindeki sözüne gelince bu uygun bir yaklaşım değildir. Çünkü örfteki [kullanım], boşamanın her iki türünü de içine alır. Dolayısıyla “bıraktım” kelimesiyle meydana gelen boşama, [doğrudan] bâin bir boşama olmaz ki niyete ihtiyaç duyulmasın. [Risâlede geçtiği üzere bıraktım kelimesinin] örfte kinaye olarak kabul edilmesi, bizim açımızdan doğrulanmış bir bilgi değildir.

“Bir kişi Türkçe [kovdum] sözcüğünü kullanırsa bâin talâk vuku bulur” şeklinde söylenen sözü ele alacak olursak bu doğru bir çıkarımdır. [Ancak bıraktım lafzının] “kovdum” lafzına kıyas edilmesi denk olmayan hususları birbiriyle mukayese etme kabilinden bir yaklaşımdır. Çünkü kovdum lafzı örfte, eşimi boşadım ve bain talâkla kendimden uzaklaştırdım anlamında kinayeli bir lafızdır.

Bilmektesin ki; bıraktım lafzı boşamanın iki türünü de kapsayıcı olduğu halde bir toplumun örfi kullanımında sarıh de olabilir kinaye de olabilir. Bâin talâk ise şüpheyle sabit olmaz. Zira biz bu lafzın örfi kullanımında sarıh mi kinaye mi olduğuna vakıf değiliz. Kinaye olarak kabul edilmesi durumunda, değerlendirmede niyete ve halin delaletine ihtiyaç duyulur. Önceden de dile getirildiği üzere bu kelime kovmaya ve sövmeye muhtemel bir lafız değildir.

Bu mesele netleştiğine göre [önceki risâlede yer alan] “[bıraktım] ifadesinde ihtiyata uygun olan niyetin dikkate alınmadığı bir bâin talâkın gerçekleşmesidir.” sözü, lafzın ihtiyat mahalli olmaması hasebiyle bir anlam ifade etmez. Çünkü bıraktım lafzıyla kesin olarak ortaya çıkan durum, boşamanın mutlak anlamda gerçekleşmesidir. Neticede bu durum eşler arasındaki haramlığı ortadan kaldırıcı fonksiyona sahip nikâhın devamına sebep olan ric’î talâkı beraberinde getirir.

[Önceki makalenin müellifine ait] “Aslında bu lafız kendisiyle bâin talâkın vuku bulduğu ifadelerdendir” sözüne gelince; müellif bununla dilin aslını kastediyorsa bunun bir faydası yoktur. Önceki açıklamalarımızda da belirttiğimiz üzere, eğer örf açısından düşünülecek olursa, sarıh bir ifade mi yoksa kinaye mi olduğu kesin olarak belirlenmiş değildir.

4. Değerlendirme

Bu üç risâleye dair yapılan neşir, tercüme ve değerlendirme, Osmanlı ilmî geleneğinde fikhî hükümlerin lafız, niyet ve örf etrafında nasıl şekillendiğini ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Özellikle “bıraktım” lafzı gibi gündelik dilin bir parçası olan ifadelerin, hukukî sonuç doğurup doğurmayacağı meselesi, yalnızca lafzın dilsel muhtevası üzerinden değil, aynı zamanda kullanım örüntüsü (örf) ve bağlamla olan ilişkisi üzerinden ele alınmıştır. Bu yönüyle metinler, yalnızca fetvâ literatürü içinde kalmamakta, aynı zamanda Osmanlı toplumunun gündelik hukuk

algısına dair de ipuçları vermektedir. Bu bağlamda “talâk lafızları”na dair klasik literatürdeki kategorizasyonun sahaya nasıl yansıdığı, Osmanlı uygulamasında nasıl tartışmalı hale gelebildiği de net biçimde gözlemlenmektedir.

Akifzâde Abdurrahim Efendi’nin yaklaşımı, örf haline gelmiş lafızların sarîh hükmü doğurabileceği yönündedir ve bu bağlamda “bıraktım” kelimesinin hangi anlamda örf haline geldiğine göre niyetsiz talâkın gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir. Ona göre, örf sayesinde bazı ifadeler açıkça bâin ya da ric’î talâk hükmü kazanabilir ve böyle bir durumda kişinin ayrıca niyet beyan etmesine gerek kalmaz. Bu görüş, klasik Hanefî fıkhnında örfün delil değeri konusundaki açıklamalar açısından dikkat çekicidir. Zira burada örf, lafzın niteliğini tayin eden belirleyici bir unsura dönüşmekte ve bu kullanım, fikhî hükmün doğmasına doğrudan zemin hazırlamaktadır.

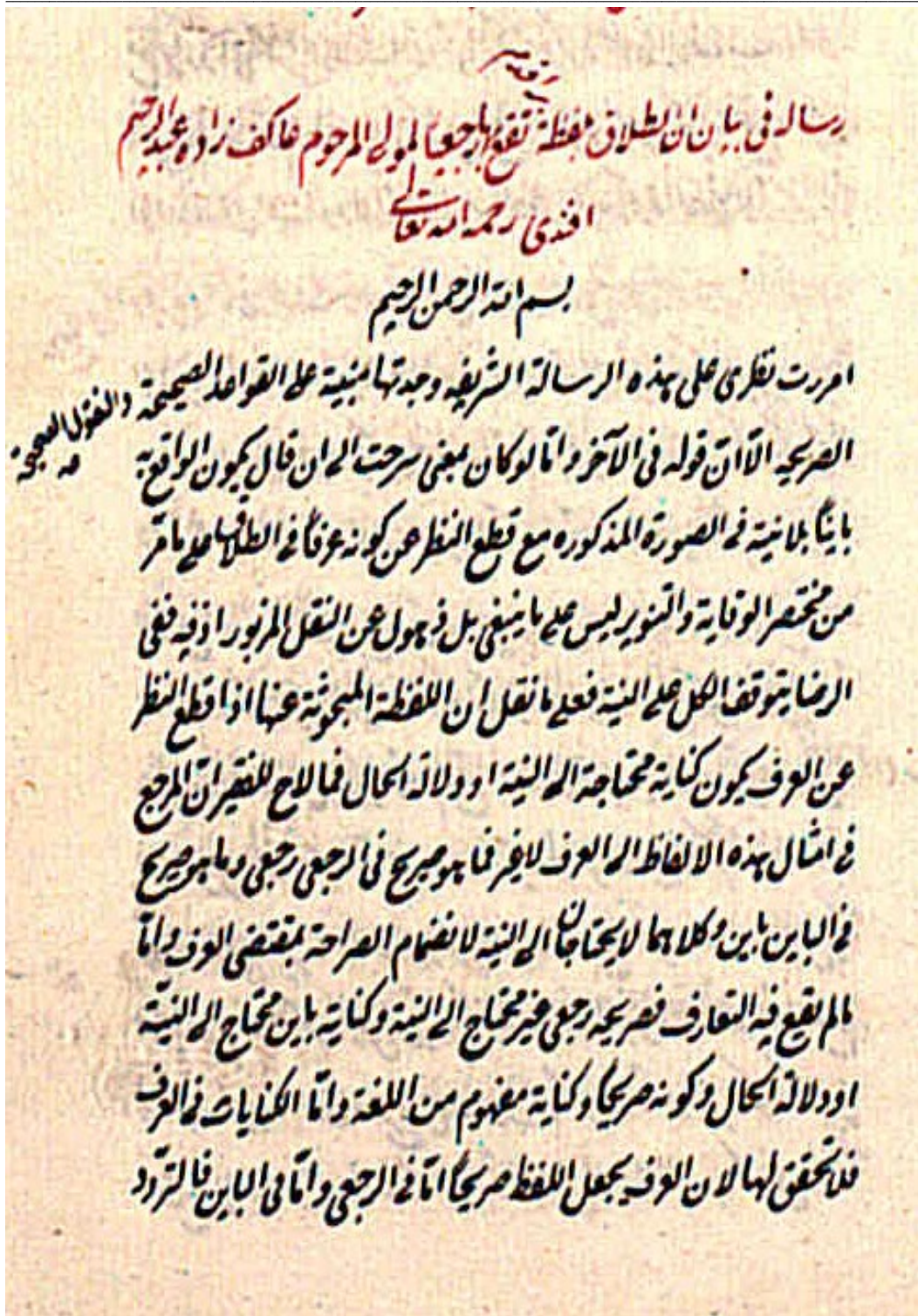
Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi de benzer bir çizgide yer almakla birlikte, daha detaylı bir tutum benimser. O, örfle sabit olan anlamın bâin veya ric’î şeklinde kesin olarak belirlenememesi durumunda ihtiyata yönelmek gerektiğini vurgular. “Bıraktım” lafzının hem boşamayı hem başka şeyleri ifade edebilecek nitelikte olması, onun kinaye kabul edilmesine yol açmakta; buna karşılık halk arasında bu lafzın boşama anlamında anlaşılır hale gelmiş olması, lafzı sarîh bir ifadenin hükmüne yaklaştırmaktadır. Sıdkızâde’nin metninde yer alan çok sayıda atıf ve örnek, onun hem usûlî tartışmaya hem de tatbikat pratiğine hâkimiyetini ortaya koymakta, risâleyi salt bir fetvâ metninden çok daha derin bir fikhî inceleme haline getirmektedir.

Kadızâde Mehmed Tahir Efendi’nin görüşü ise bu iki yaklaşıma ciddi bir tenkit getirir. Ona göre “bıraktım” lafzının örfte sabit ve yeknesak bir anlam kazanmış olduğu söylenemez; zira aynı lafız hem bâin hem ric’î talâk için halk arasında kullanılmakta ve bu nedenle niyeti ikâme eden bir belirginlikten yoksun kalmaktadır. Kadızâde, klasik fıkıh metodolojisindeki “şekk ile yakîn zail olmaz” ilkesine yaslanarak, lafzın şüpheli konumda olduğu yerlerde ric’î talâk ile yetinilmesi gerektiğini savunur. Bu da, İslam hukukunun boşama gibi ciddi neticeler doğuran işlemlerde daima ihtiyat prensibini öncelediğini gösterir.

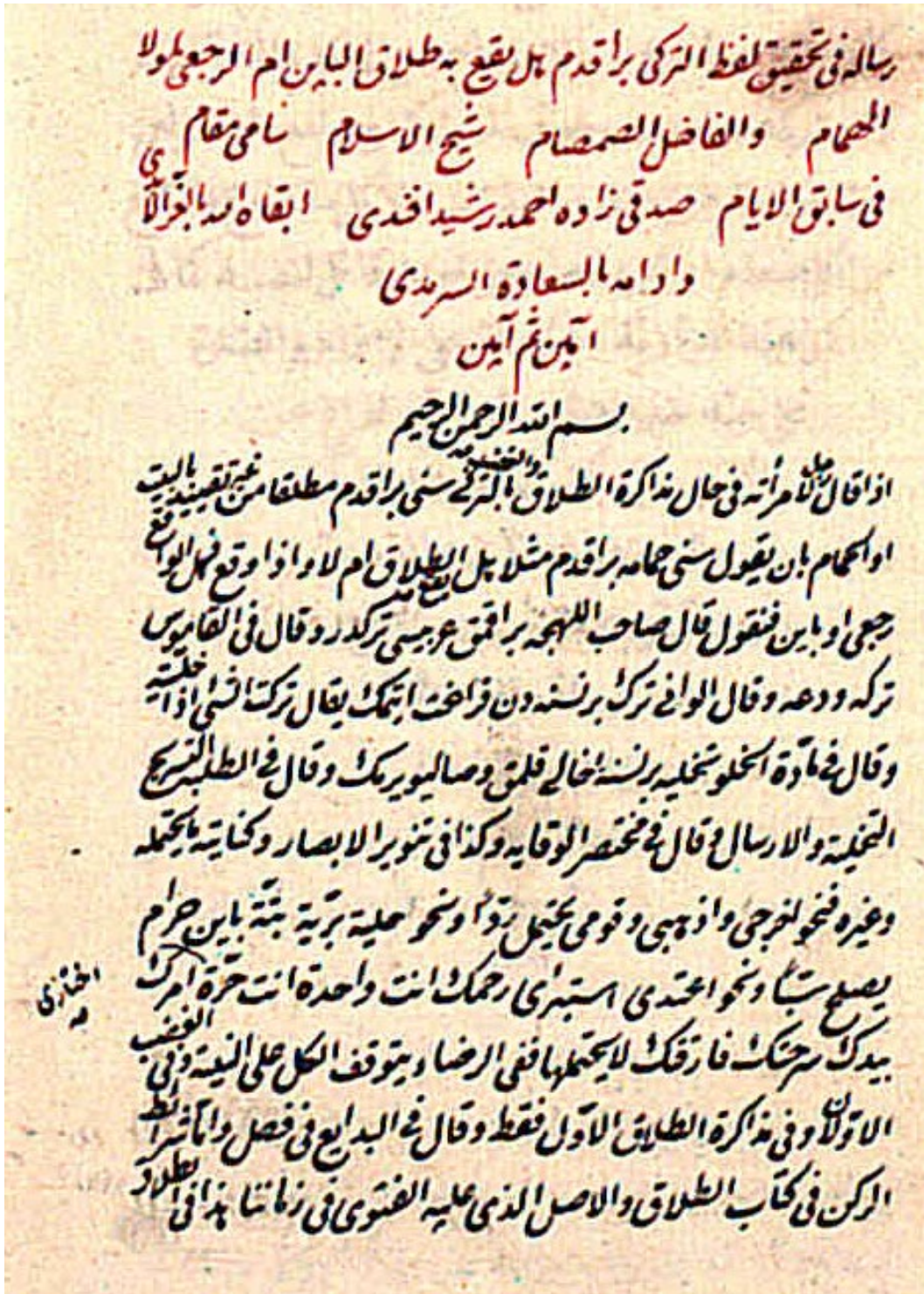
Kadızâde’nin risâlesi ayrıca, “örf sarîh lafzın yerini alabilir mi?”, “lafzın örfle sabit olan anlamı niyeti ne ölçüde bertaraf eder?” gibi sorulara dair klasik fıkıh kaynaklarından farklı örnekler getirerek önceki görüşlere mukayeseli bir eleştiri sunar. Özellikle örfte sabit olmayan bir lafzın bâin talâk hükmünü doğuramayacağı ve bu lafızla yapılan boşamalarda niyetin mutlak surette aranması gerektiği vurgulanır. Böylece, Kadızâde yalnızca kendinden önceki iki metni reddetmekle kalmaz; aynı zamanda usûlî bakımdan daha sağlam bir temellendirme ortaya koyar.

Sonuç itibarıyla bu üç risâle, yalnızca “bıraktım” lafzı özelinde bir tartışma değil, daha genel olarak fıkıh metodolojisinde lafız, örf ve niyet üçgeninde nasıl hüküm inşa edildiğine dair önemli bir veri sunmaktadır. Risâlelerdeki argümanlar, lafzın anlamını tayin etmede örfün miadını, niyetin sınırlarını ve şüphe halinde hangi tür talâkın esas alınacağını göstermesi bakımından kıymetlidir. Ayrıca Osmanlı dönemi fetvâ faaliyetlerinin, yalnızca aktarıcı değil, zamanın örfî gelişmelerine tepki verebilen ve gerektiğinde içtihadı zemin hazırlayan bir dinamizm taşıdığını da ortaya koymaktadır. Bu bağlamda metinlerin neşri ve değerlendirmesi, hem klasik fikhî

düşüncenin derinliklerine inme hem de dönemin sosyo-dilsel bağlamını anlama çabası olarak görülmelidir. Kanaatimizce bu tür çalışmalar, klasik dönem fıkıh metnlerinin günümüz tartışmalarına aktarılabilirliğini de artırmakta, fıkıh ilminin yaşayan ve gelişen bir hukuk alanı olarak anlaşılmasına katkı sunmaktadır.

Akifzâde Abdurrahim Efendi'ye ait risâlenin ilk sayfası.

Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi'ye ait risâlenin ilk sayfası.

رسالة لمولانا الهام والفاضل الصمصام حاشيخ الاسلام قاضي ده
 محمد طبرقندي بقاء الله بالقران الابد في فيها رواقا قال الفاضل
 المشايخ بقاء في تحقيق لفظه به اقدم
 بسم الله الرحمن الرحيم
 لما نظرت الى هذه الرسالة اللطيفة وما في هولاء منها من العجائب العجيبة
 والابحاث الدقيقة الصادرة عن بعض الفحول ظهر لنا ما هو تحقيق بالقبول
 مع تواردها في اكثر الابحاث الا انها تركت ذكر ما مخافة الاطباء **اعلم**
 ان لفظة براقدم في لغة الاتراك مع قطع النظر عن العرف كناية تقع بها البين
 اذا صادفت الية او دلالة احوال من الغضب او مذكرة الطلاق لانه يستعمل
 وغيره واما في العرف يستعمل في مطلق الطلاق الذي يشمل بكلا نوعيه فاذا لم ينبو به
 البين او لم يصنف بالينونة فالطلاق جمعي لانه الاقل المتيقن وبوجه ما قال
 صاحب الرسالة بقوله فيكون لفظة براقدم كناية في الطلاق بالتركه فيكون الواقع
 بها بانيا عند الية او دلالة احوال واما قوله الا انه اذا كان عرفا في الطلاق فيحتاج
 الى الية فلا يلزم ينبغي لان في العرف يشمل بكلا نوعيه فلا يكون الواقع لفظة
 براقدم بانيا للرجوع الى الية واما كونه كناية في العرف فليس يتحقق لنا كافي واما
 ما قبل من انه لو قال بالتركه قودم وقع الطلاق البين فصحيح واما قايسه على لفظة قودم
 فقياس مع الفارق لان لفظة قودم كناية في العرف عن قولهم طلقنا زوجتي
 ودفعنا عنها عني البينونة وانت خبير بان لفظة براقدم مع شموله بكلا نوعيه يستعمل بكثرة
 صريحا في عرف لغتهم ويحتمل ان يكون كناية فلا ثبت البينونة بالترك لا تالم نطلع
 في العرف ان هذه اللفظة اصريح في الطلاق ام كناية واما على تقدير كونه كناية
 فيحتاج الى الية او دلالة احوال لانه لا يستعمل الرد او السب كما قيل واذا نظر

Kadızzâde Mehmed Tahir Efendi'ye ait risâlenin ilk sayfası.

Sonuç

Fakihler, boşama lafızlarını sarîh ve kinaye olmak üzere iki ana kategoriye ayırmışlardır. Sarîh lafızlar, boşama anlamıyla bilinen ifadelerdir ve bu tür ifadelerde niyet aranmaz; yani sözle ifade edildiğinde talâk kesin olarak meydana gelir. Kinaye lafızlar ise boşama niyetinin belirgin olmadığı, başka anlamlara da gelebilen ifadelerdir ve bu tür ifadelerde boşamanın kazaen gerçekleşmesi için niyetin varlığı ve hal karinesi gereklidir.

Bu ayırım, boşamanın keyfî ve ani bir kararla değil, kontrollü ve bilinçli bir iradeyle yapılmasını sağlamak amacı taşır. Sarîh lafızlara örnek olarak, “seni boşadım” gibi doğrudan boşama niyetini ifade eden sözler verilebilirken; kinaye lafızlara “seni bıraktım” veya “artık birlikte değiliz” gibi örtülü anlamlar taşıyan ifadeler örnek gösterilebilir. Örtülü ifadelerin boşama sonucunu doğurabilmesi için eşlerin niyetlerinin belirleyici olduğu kabul edilir.

Ayrıca, İslam hukukunda boşama meselesinde ihtiyatlı bir yaklaşım benimsenmiş; lafızların ve niyetlerin şüpheye yer vermeyecek şekilde açık olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bakımdan, boşama anlamında kullanımı yaygınlaşmış olan bazı lafızlar kullanıldığında bâin (kesin ve geri dönüşsüz) ya da ric’î (geri dönülebilir) boşama hükümlerini doğurabilmektedir. Fakihlerin lafızlara ilişkin bu titiz incelemeleri, aile kurumunun korunmasını ve boşama işlemlerinin yanlış anlaşılmalara veya acele kararlarla yapılmamasını sağlamaya yöneliktir.

Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi’ye göre “bıraktım” kelimesi, Türkçe’de doğrudan (sarîh) bir ifade değil, kinayeli bir lafız olarak değerlendirilir. Bu lafızla niyet ve durumun delaletiyle bâin bir boşama gerçekleşebilir. Bir lafız, boşama amacıyla kullanılmak üzere örf haline gelmişse, bu durumda niyet veya durum karinesinin varlığına ihtiyaç kalmaz; o lafız sarîh bir ifade gibi kabul edilir. Memleketimizde “bıraktım” kelimesinin boşama konusunda örf haline geldiği gözlemlenmektedir. Normal şartlarda, “bıraktım” kelimesi boşama amacıyla kullanıldığında kinayeli bir lafız kabul edilir ve geçerlilik için niyetin varlığı aranır. Ancak bu ifade, boşama anlamında örf haline gelmiş olduğundan, niyetin mevcut olmaması durumunda dahi talâk sonucunu doğurur. Burada, bir lafzın bu manada örf haline gelmesi, adeta o anlam için niyet edilmiş sayılması gibi değerlendirilir. Bu bağlamda, boşamanın bâin mi yoksa ric’î mi olduğu konusunda bir şüphe doğması halinde ise, ihtiyat ilkesi gereğince bâin olarak kabul edilmesi esastır.

Kadıızâde Mehmed Tahir Efendiye göre Türkçe’de “bıraktım” kelimesi, niyet ve durumun delaletiyle bâin bir boşama anlamı taşır. Örfte ise bu lafzın, hem bâin hem de ric’î talâkı kapsayacak geniş bir anlam çerçevesinde kullanılmakta olduğu müsellemidir. Tahir Efendi, Sıdkızâne’nin: örfte bâin olarak yerleşmiş olan “bıraktım” lafzının, niyete gerek olmaksızın boşama sonucunu doğurması yönündeki kanaatine itiraz etmektedir. Ona göre, bu lafzın örfte sarîh mi yoksa kinaye mi olarak kabul edildiği kesinleşmiş değildir. “Bıraktım” ifadesi, örf içerisinde hem sarîh hem de kinaye anlamında kullanılabilir. Lafız sarîh kabul edildiğinde ric’î talâka; kinaye kabul edildiğinde ise niyetin varlığıyla birlikte bâin talâka işaret eder.

Akifzâde Abdurrahim Efendi, yapılan alıntılarla ilgili bir düzeltme dışında Sıdkızâdenin yazdığı risâleyi tamamlar mahiyette bilgilere yer vermektedir. Ona göre “bıraktım” kelimesinin boşama niyetiyle kullanılması durumunda, niyetin ve bağlamın değerlendirilmesi gerekir; ancak örfte, ifadenin bâin veya ric’î boşamayı belirleyecek şekilde yerleşik bir anlam kazandığı durumlarda niyete ihtiyaç olmaksızın doğrudan boşama meydana gelir. Özellikle ric’î ve bâin talâk için kullanılan ifadelerin örfte sarîh hale gelmiş olması durumunda bu ifadelerden niyet olmaksızın sonuç çıkar. Risâlede, dil ve örfte yerleşik bir lafzın değerlendirilmesinde halkın genel anlayışına göre hareket edilmesi gerektiği, şüphe durumunda ric’î talâkın geçerli olacağı ve bâin talâk hükmü vermek için özel delil aranacağı savunulur.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethics Committee Permission

This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained from literature review/published sources. It is stated that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and the statement used is stated in the bibliography in all reports.

Kaynakça

- Akrî, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed İbnuü'l-ammâd. *Şüzüratü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- Âlim b. Alâ, Feriduddin. *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*. 20 Cilt. Diyobend: Mektebetü'z-zekerîyya, 2014.
- Aliyyu'l-kârî, Nureddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Sultan Muhammed. *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nukâye*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1997.
- Altınsu, Abdulkadir. *Osmanlı Şeyhülislamı*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Bağdadî, İsmail Paşa b. Muhammed Emin b. Mîr Selim el-Bâbânî. *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn*. 2 Cilt. Tahran: Dâru'n-Neşri'l-İslâmî, 1947.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hedîyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-müellifîn*. İstanbul: y.y., 1990.
- Bedir, Murteza. “Vikâyetü'r-Rivâye.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), cilt 43, 106-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Bezzâzî, Muhammed b. Muhammed b. Şihâb. *el-Câmiu'l-vecîz fî mezhebi'l-imâm Azam Ebî Hanîfe en-Numan (el-Fetâvâ el-Bezzâziyye)*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sihâh tacu'l-luğa ve sıhahu'l-Arabiyye*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Kâmûsü'l-muhîd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426.
- Hamevî, Muhammed Emin b. Fadlillah b. Muhibbuddîn el-Muhibbî. *Hulâsetu'l-eser fî a'yânî'l-karni'l-hâdî aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1431.
- Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-buldân*. 7 Cilt. Dâru Sâdır, 1995.
- Haskefî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdirrahman. *ed-Durru'l-muhtâr şerhu tenvîri'l-ebsâr ce camî'i'l-bihâr*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. *Hâşiyetu reddi'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1966.
- İbn Mâze, Burhâneddîn Maḥmûd b. Ahmed el-Bukhârî. *el-Muḥîṭu'l-Burhânî fî'l-fıkhî'n-Nu'mânî*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.
- İpşirli, Mehmet. “Ahmed Reşid Efendi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 2, 122-123. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Katip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh el-Kastamonî. *Süllemu'l-vusûl ilâ tabakati'l-fühûl*. İstanbul: Mektebetu İrsikâ, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mucemü'l-müellifîn*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1431.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdi'l-hayy. *el-Fevâidu'l-behiyye fî teracimi'l-Hanefiyye*. Mısır: Matbaatu's-Saadet, 1324.

- Mahbûbî, Ubeydullah b. Mesud el-Buhârî. *Muhtasaru'l-vikâye mea şerhihi ihtisaru'r-rivâye*. b.y.: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn 'Abdullah b. Aḥmed b. Maḥmûd - Bektaş, Sa'îd en-. *Kenzü'd-Deḳâik*. b.y.: Daru'l-Beşa'iri'l-İslamiyye, 2011.
- Nesefî, Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail Necmuddin. *Tilbetü't-talebe*. Bağdat: el-Matbaatu'l-Âmire, 1311.
- Özcendî, Hasan b. Mansur b. Abdilaziz. *Fetâvâ Kâdihân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Özel, Ahmet. *Haneḳî Fıkıḥ Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014.
- Remlî, Hayruddîn b. Ahmed. *el-Fetâvâ el-Hayriyye li nefi'l-beriyye alâm mezhebi'l-İmâm azam Ebî Hanîfe*. Mısır: Bulak, 1300.
- Siğnakî, Hüseyin b. Ali. *en-Nihâye fî şerhi'l-Hidâye*. b.y.: Camiatu Ümmi'l-kura, 1438.
- Tâhir Efendi, Bursalı Mehmed, *Osmanlı Müellifleri* (I-IV), haz. Ali Fikri Yavuz ve İsmail Özen, Meral Yayınevi, Beyazıt, ty..
- Ünal, Halit. "Bedâi'ü's-Sanâi'." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 5, 294. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkikli Neşir Klavuzu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm: Qāmûsü terâcim*. nşr. Züheyr Fethullah. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.